

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України

**ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ
(З ДОСВІДУ ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ
ОБЛАСТІ)**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий магістерський**

Виконала:

студентка 2(м) курсу, групи 611
спеціальності 014.03

«Середня освіта (Історія)»

Яловега Оксана Андріївна

Керівник: кандидат історичних наук,
доцент Герегова С.В.

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № __

від «__» _____ 2025 р.

Зав. кафедри _____ професор О. Добржанський

Чернівці – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ СУТНОСТІ ТА СТРУКТУРИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ	14
1.1. Основні засади поняття «громадянська компетентність».....	14
1.2. Структура громадянської компетентності.....	19
РОЗДІЛ 2. ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА В УКРАЇНІ: ФОРМУВАННЯ, СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ	28
2.1. Становлення та розвиток системи позашкільної освіти.....	28
2.2. Основні напрями діяльності позашкільних закладів.....	34
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ	55
3.1. Чернівецький обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді як осередок розвитку юних патріотів України.....	57
3.2. Буковинська Мала академія наук учнівської молоді як регіональний центр формування юної української наукової еліти.....	65
РОЗДІЛ 4. ДОСВІД ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ВЗАЄМОВПЛИВИ	76
ВИСНОВКИ	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	98
ДОДАТКИ	110

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

CEMP	CCAMPLR Ecosistem Monitoring Program – програма високотехнологічного екологічного моніторингу
EUCYS	European Union Contest for Young Scientists – Конкурс Євросоюзу для молодих вчених
ISEF	International Science and Engineering Fair – Міжнародна ярмарка наукових та інженерних винаходів школярів
STEM	Science Technology Engineering Mathematic – комплексний підхід, що поєднує дані галузі в єдину освітню технологію
БМАНУМ	Буковинська Мала академія наук учнівської молоді
ВУЛик	Відкрита учнівська лабораторія БМАНУМ
ДЮСШ	Дитячо-юнацькі спортивні школи
КМУ	Кабінет Міністрів України
КОПНЗ «БМАНУМ»	Комунальний обласний позашкільний навчальний заклад «БМАНУМ»
МАН	Мала академія наук України
МАНЛаб	Освітня платформа STEM-лабораторії Малої академії наук України
МАНЛаб.Space	Мережа наукових просторів і лабораторій Малої академії наук України
МОН	Міністерство освіти і науки України
НЕНЦ	Національний еколого-натуралістичний центр
НЦ МАН	Національний центр «Мала академія наук України»
СЮТ	Станції юних техніків
УДЦНПВКТУМ	Український державний центр національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді
ЧОЦНПВКТЕУМ	Чернівецький обласний центр національно-патріотичного виховання, краєзнавства, туризму та екскурсій учнівської молоді
ЮНЕСКО	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization - Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки та культури

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку суспільства питання формування громадянської компетентності молоді набуває особливої актуальності у контексті глобальних змін, політичних викликів та потреби демократизації суспільства. Громадянська компетентність є ключовою складовою компетентнісного підходу до освіти, визначеною в Стратегії розвитку освіти України та рекомендаціями Європейського Союзу. Вона охоплює знання, навички, цінності та установки, необхідні для активної участі у демократичному суспільстві, що є основою для побудови ефективної соціальної взаємодії.

Заклади позашкільної освіти відіграють важливу роль у становленні особистості дитини, оскільки вони забезпечують широкі можливості для формування громадянської компетентності через види діяльності: дослідницькі та наукові проекти, волонтерство, гурткову роботу, участь у гуртках, клубах, конференціях, фестивалях тощо. Саме в позашкільній освіті створено умови для практичного застосування знань, виховання активної громадянської позиції, формування лідерських якостей.

Особливо важливою ця тема стає в умовах української реальності, де формування громадянської ідентичності та національної свідомості є однією з ключових завдань системи освіти. Україна, долаючи зовнішню збройну агресію, переходить на шлях інтеграції до європейського співтовариства. Це вимагає від громадян високого рівня обізнаності у питаннях демократії, прав людини, соціальної відповідальності та міжкультурної комунікації. Заклади позашкільної освіти, як гнучка форма організації освітнього процесу, мають значний потенціал для розв'язання цих завдань, адже їх діяльність базується на індивідуальних потребах та інтересах вихованців. Саме в системі позашкільля максимально розвивається здатність учнівської молоді до самовираження.

У цьому контексті найбільшу роль у формуванні громадянської компетентності відіграють центри національно-патріотичного виховання, туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді, що виховують у дітей та учнівської молоді активну громадянську позицію, патріотичні переконання, повагу до її історії та культури через військово-спортивну та краєзнавчу діяльність, а також заклади системи Малої академії наук України, які забезпечують створення умов для виявлення, розвитку та самореалізації обдарованих дітей, виховання національно свідомих громадян України через залучення учнівської молоді до науково-дослідницької діяльності.

Важливо наголосити на особливостях європейської та української систем громадянської освіти та виховання, які в незалежній Україні не існують ізольовано від європейських освітніх процесів, а перебувають у постійній взаємодії та взаємно збагачують один одного. Слід наголосити, що перехід у національній системі освіти від навчального до компетенісного підходу сам по собі є свідченням впливу європейської освітньої традиції та здійснюється в контексті європейського вектору розвитку України.

Крім того, сучасні виклики, пов'язані з цифровізацією, збройною та інформаційною агресією, потужною міграцією та іншими проблемами, вимагають оновлення контенту та методів формування громадянської компетентності. Молодь має бути підготовлена до критичного мислення, захисту своїх прав, активної участі у розв'язанні соціальних проблем, а також до впровадження інновацій у суспільну практику.

Мета роботи: Розкрити теоретико-методичні засади формування громадянської компетентності учнів у закладах позашкільної освіти, обґрунтувати педагогічні умови, які сприяють ефективному вихованню громадянських цінностей, соціальної відповідальності, критичного мислення, толерантності та активної участі в громадському житті, а також розробити практичні рекомендації щодо інтеграції цих умов в освіті.

Мета дослідження передбачає постановку таких завдань:

- теоретичне обґрунтування сутності та компонентів громадянської компетентності;
- аналіз сучасного стану та можливостей позашкільної освіти щодо формування громадянських якостей;
- вивчення досвіду позашкільних закладів Чернівецької області щодо формування громадянської компетентності учнівської молоді;
- здійснення аналізу європейської системи формування громадянської компетентності та виявлення спільних та відмінних рис із українською.

Об’єкт дослідження – система позашкільної освіти незалежної України.

Предмет дослідження – формування громадянської компетентності засобами позашкільної освіти з акцентуванням уваги на діяльності у цьому напрямі закладів позашкільної освіти Чернівецької області.

Хронологічні межі дослідження обумовлені термінами запровадження в українській системі освіти компетентнісного підходу та періодом появи значущих результатів цього процесу. Нижня межа обумовлена 2017 роком, коли був прийнятий Закон України «Про освіту», а верхня межа сягає 2025 року, тобто сьогодення. Проте, авторка свідомо розширює нижню межу дослідження, вважаючи за необхідне охарактеризувати систему позашкільної освіти від основ її реформування на початку розбудови незалежної України.

Методологічну основу магістерської роботи складають: *системний підхід*, який дозволяє розглянути формування громадянської компетентності як складний багаторівневий процес, що включає взаємодію різних компонентів освітнього середовища, зокрема педагогічних умов, методичних засобів, особистісних якостей учнів та соціальних факторів. Системний підхід передбачає аналіз усіх аспектів цього процесу в цілісному контексті; *компетентісний підхід* є сучасною освітньою парадигмою, що спрямована на формування в учнів системи знань, умінь, цінностей та установ, додаткових для ефективного життя у суспільстві. У контексті формування громадянської компетентності цей підхід набуває особливого значення, оскільки він забезпечує інтеграцію теоретичних знань та практичних умінь для активної

участі учнівської молоді у громадському житті суспільства; *діяльнісний підхід* передбачає вивчення процесу формування громадянської компетентності через практичний досвід, самовизначеність та активну участь учнівської молоді в освітній діяльності позашкільних закладів. Цей підхід забезпечує врахування особливостей, інтересів і цінностей кожного учня, завдяки чому громадянська компетентність стає основою особистісного росту дитини.

Таким чином, методологічну основу дослідження становлять підходи, що дозволяють комплексно і системно вивчити процес формування громадянської компетентності у позашкільній освіті.

Методи дослідження: *теоретичні методи*, а саме: аналізу та синтезу, порівняння, узагальнення наукової та педагогічної літератури для визначення шляхів і засобів формування сутності громадянської компетентності у системі позашкілля України; *емпіричні методи* включають спостереження, аналіз документів, опитування, бесіди для виявлення рівня сформованості громадянської компетентності учнів.

Методологічна база дослідження забезпечує його цілісність та узгодженість його теоретичних і практичних компонентів.

Історіографія. Аналізуючи проблематику даного дослідження, історіографію можна поділити на кілька груп.

Це, насамперед, праці класиків педагогічної думки Дж. Дьюї [38] та В. Сухомлинського [33; 93], в яких сформульовані та розгорнуті концепції громадянської освіти та виховання. Зокрема, Дж. Дьюї як відомий представник прагматизму, наголошував, що школа має бути «малою демократією», де учні вчаться співпраці, відповідальності та участі через реальний досвід, а не через формальне засвоєння правил. Він вважав, що громадянські якості формуються тоді, коли діти включені у спільну діяльність, розв'язують проблеми разом і відчувають себе частиною спільноти. Саме тому освіта, на його думку, повинна виховувати не лише обізнаних, а й активних, критично мислячих та соціально відповідальних громадян. Ці ідеї є актуальними і сьогодні саме у поєднанні компетентнісного та діяльнісного підходів у педагогіці.

У поглядах В. Сухомлинського громадянське виховання нерозривно пов'язане з формуванням моральної культури, любові до людей, відповідальності за спільну справу та усвідомлення своєї причетності до суспільства. Педагог наголошував, що громадянські якості народжуються у живому досвіді дітей – у праці, турботі про інших, участі в житті колективу, співпереживанні та творенні добра [93, с.52]. Для Сухомлинського школа була «школою радості» та людяності, де виховання громадянина починається з поваги до особистості дитини й поступового введення її в світ суспільних цінностей. Як бачимо, у поглядах класиків є точки перетину, які роблять їх напрацювання актуальними для сучасної системи формування громадянської компетентності учнівської молоді.

Серед напрацювань сучасних українських науковців, які досліджують дану проблематику в українському освітньому середовищі, слід зазначити публікації О. Власенко [25], Т. Ремех [83], І. Жадан [42;43;64]. Компетентнісний підхід у сучасній освіті проаналізовано у працях О. Пометун [50; 76 - 78], В. Мачуського [39; 49; 51], О. Кучер [58], Л. Овсієнко [69]. У їх публікаціях компетентнісний підхід розглядається як засадничий орієнтир сучасної освіти, що поєднує знання, цінності й практичні вміння для формування здатності діяти у реальних соціальних ситуаціях. Так, І. Жадан досліджує соціально-психологічні чинники формування громадянської компетентності молоді, розробляючи структуру, показники й індикатори цієї компетентності [42]. У своїх публікаціях авторка наголошує, що громадянська освіта має формувати насамперед активну громадянську позицію молодої людини, вміння учнів брати участь у суспільному житті та відповідально діяти в умовах демократії; підкреслює необхідність поєднання теоретичних знань із практичним досвідом – участю школярів у проєктах, учнівському самоврядуванні, волонтерстві, що дозволяє «прожити» громадянські цінності [43]. Як висновок: без зрілих соціальних цінностей не може бути зрілої особистості.

О. Власенко аналізує, якими мають бути громадянські цінності, як їх можна формувати через освіту, та звертає увагу на важливість системного підходу до громадянського виховання. Авторка також досліджує методики виховання патріотизму та громадянських якостей у старшокласників через позакласну роботу; зосереджується на формуванні громадянських компетентностей через розвиток критичного мислення, толерантності, навичок діалогу та взаємоповаги. На її думку, громадянська освіта повинна виховувати здатність орієнтуватися в сучасному інформаційному середовищі, ухвалювати виважені рішення й відповідально діяти в умовах соціальної різноманітності [25, с.73]. О. Власенко підкреслює важливість інтеграції громадянської тематики в усі навчальні предмети й активних методів навчання.

Дослідженням проблеми виховання громадянських якостей у контексті освітньої діяльності присвячені публікації Т. Магдич [61], Л. Тихенко [96], В. Шахрай [104]. Автори наголошують на інтеграції громадянського виховання в усі складові освітнього процесу та взаємозв'язку його з національно-патріотичним і моральним розвитком особистості. Зокрема, Т. Магдич пропонує розширену структуру громадянської компетентності, доповнивши класичну схему рефлексивним компонентом. Крім того, вважає, що громадянська компетентність має бути розглянута не лише в межах загальної психології або педагогіки, але й у лінгвістично-дидактичному контексті, особливо коли йдеться про навчання рідної мови – бо мова і навчальний процес самі по собі можуть/мають сприяти формуванню громадянської позиції. Сам такому ракурсу формування громадянської компетентності присвячені основні її публікації [61].

Варто зазначити внесок у розробку системи формування громадянської компетентності сучасної учнівської молоді видатного українського педагога-науковця І. Бега [15-17], який не відокремлює виховний процес від освітнього та наголошує на необхідності формування особистості свідомого громадянина через навчання. Педагог наголошує, що формування громадянської

компетентності у молоді має базуватися на цілісному духовно-моральному розвитку особистості. Він вважає, що громадянськість – це не лише знання про права й обов’язки, а внутрішня позиція, заснована на цінностях гідності, відповідальності та поваги до інших. За його поглядом, освіта повинна створювати умови для самореалізації, розвитку моральної свідомості й готовності служити спільному добру. Таким чином, громадянська компетентність – це передусім духовна зрілість і внутрішня готовність діяти відповідально в суспільстві.

Як бачимо з огляду, основні ідеї сучасних українських педагогів щодо формування громадянської компетентності є співзвучними, мають багато спільних позицій, зокрема у поєднанні компетентнісного, діяльнісного та ціннісного підходів до формування особистості громадянина.

Дослідження специфіки позашкільної освіти представлені у публікаціях відомих вітчизняних діячів позашкілля: В. Вербицького [19; 23; 39; 51], А. Корнієнко [19; 39; 51; 52], В. Мачуського [39; 49; 51], О. Литовченко [19; 39; 60], О. Биковської [18], Г. Пустовіт [80;81], Н. Савченко [87]. Ці публікації цікаві тим, що у них представлений опис досвіду педагогів позашкілля та їх бачення шляхів вирішення тих проблем, які пов’язані з умовами російської воєнної агресії проти України.

Зокрема, В. Вербицький багато років очолює еколого-натуралістичний напрям позашкільної освіти в Україні. Його погляди на традиції та інновації цього напрямку позашкілля активно обговорюються на конференціях та інших педагогічних форумах, оскільки В. Вербицький вказує на нову місію сучасної позашкільної освіти – бути агентом соціалізації дитини до сучасних викликів суспільства.

Аналіз зміни структури мережі позашкільних закладів в Україні та нові методи роботи, пов’язані з зовнішньою збройною агресією, яку переживає українське суспільство, ретельно досліджує А. Корнієнко, публікації якої – це хроніка руйнації та виживання української системи позашкільної освіти упродовж перших двох років війни.

Дослідник та організатор української системи позашкілля В. Мачуський зазначає, що позашкільна освіта – важливе середовище для формування громадянської та соціальної компетентності молоді, й що компетентнісно-орієнтований підхід у позашкільному навчанні допомагає виховувати активну, відповідальну, соціально зрілу особистість через практичну діяльність, творчість і участь у спільних проєктах [49; 51]. Автор акцентує, що важливо сформувати ціннісні орієнтації – громадянські, національно-патріотичні та соціальні – у вихованців, а не просто передати знання, бо саме цінності стають основою громадянської зрілості. У цьому його погляди перегукуються з ідеями І. Беха. Як педагог-практик, який знає систему позашкілля зсередини, автор наголошує, що педагогічний супровід, методична робота й системність позашкільного виховання мають бути чітко організовані, аби результати були сталими і реальними.

В окрему групу можна виділити наукові доробки авторів, які досліджували європейський досвід громадянської освіти. Це, зокрема, праці О. Василенко щодо історичного шляху Європи до системи формування громадянської компетентності [20], В. Крамар – висвітлення традицій Німеччини [59], І. Дзюбенко – громадянське виховання у Великій Британії та Польщі [36], що є цінним у контексті можливостей порівняльного аспекту основних засад громадянської компетентності у зарубіжних країнах та в Україні.

При написанні дипломної роботи також використовувались дисертаційні дослідження науковців – педагогів О. Кузьменко [56], О. Кучер [58], Л. Рехтети, Т. Смагіної [90], О. Шестоपालюк [105], які допомогли глибше осмислити педагогічну складову окресленої проблематики та повніше розкрити зміст формування громадянської компетентності учнівської молоді у позашкільній освіті України.

Незважаючи на те, що більшість дослідників описує досвід роботи з учнями початкової та середньої школи, їх погляди та ідеї є дотичними до місії позашкілля щодо формування громадянської компетентності. Сучасні

українські педагоги єдині у позиції що громадянське виховання учнів найефективніше реалізується через системну позаурочну діяльність – гуртки, проєкти, ігри та колективні заходи. Вони наголошують на важливості практичної, діяльнісно-орієнтованої роботи, де діти формують почуття відповідальності, поваги до закону та вміння співпрацювати. Педагогічна підтримка і взаємодія з родиною відіграють ключову роль у цьому процесі. Для досягнення результатів педагоги-науковці рекомендують чітке планування, використання інтерактивних методів і системне оцінювання здобутих навичок. Ці пропозиції максимально можна використати в позашкільній освіті.

Джерельна база дослідження включає різноманітні нормативні акти, опубліковані документи і матеріали, відповідно до яких працює освіта та система позашкілля України, звітні матеріали закладів позашкільної освіти обласного підпорядкування та м. Чернівці тощо. Загалом, увесь масив джерельної бази роботи можна поділити на такі групи:

1) Закони та підзаконні акти, що регламентують діяльність вітчизняної системи освіти взагалі та позашкілля зокрема. Особливо цінними джерелами є ті документи, в яких визначається роль та значення громадянської компетентності у формуванні українського громадянина. Це Закон України «Про освіту» [1], Закон України «Про позашкільну освіту» [2], Концепція розвитку громадянської освіти в Україні [7], Державний стандарт базової і повної середньої освіти [4], в якому вперше дано чітке визначення громадянської компетентності. До цієї групи джерел слід віднести й проєкт «Концепції позашкільної освіти в умовах воєнного стану» [5], який окреслює основні тенденції подальшого розвитку українського позашкілля та його основні завдання у надзвичайно складних умовах російської агресії проти України тощо.

2) Цікавим джерелом статистичної інформації став інформаційно-аналітичний збірник «Мала академія наук учнівської молоді» [95], в якому

представлена динаміка розвитку певних напрямів позашкільної освіти за окреслений період. Ці дані представлені у додатках до роботи.

3) Досвід позашкілля Чернівецької області поданий у звітних матеріалах закладів позашкільної освіти обласного підпорядкування та м. Чернівці. Зокрема, це звітна документація Комунального обласного позашкільного навчального закладу «Буковинська Мала академія наук учнівської молоді» та Комунального закладу «Чернівецький обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму та екскурсій учнівської молоді».

Загалом, історіографічна та джерельна база дослідження є досить широкою. Праці науковців з окресленої проблематики, а також законодавчі й нормативні документи, що стосуються розвитку позашкільної освіти в Україні, матеріали з питань діяльності закладів позашкільної освіти у Чернівецькій області були використані при написанні дипломної роботи для розкриття теми й аналізу формування громадянської компетенції в учнівської молоді у позашкільних закладах освіти України.

Крім цього, у роботі при формуванні додатків були використані матеріали з офіційних сайтів та сторінок соціальних мереж (Facebook, Instagram) вище зазначених закладів позашкільної освіти Чернівецькій області.

Наукова новизна: у роботі вперше, за відсутності наукової літератури з діяльності закладів позашкільної освіти Чернівецької області, на основі звітів та інформативних матеріалів Комунального обласного позашкільного навчального закладу «Буковинська Мала академія наук учнівської молоді» та Комунального закладу «Чернівецький обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму та екскурсій учнівської молоді», ґрунтовно проаналізовано досвід цих закладів у контексті практичних засад формування громадянської компетентності учнівської молоді в Україні.

Теоретичне та практичне значення: матеріали роботи можна використовувати як джерело подальших досліджень потенціалу позашкільної освіти та під час проведення семінарів, круглих столів з окресленої

проблематики, а також при плануванні роботи системи освітньої галузі, зокрема позашкілля.

Апробація результатів роботи: Запланована участь у XXIII Міжнародних педагогічно-мистецьких читаннях пам'яті професора О.П. Рудницької «Неперервна педагогічна освіта в Україні і зарубіжжі: досвід, інновації, тенденції» (4 грудня 2025 р.) з доповіддю на тему: «Формування громадянської компетентності учнівської молоді як вектор діяльності позашкілля (на досвіді позашкільних закладів Чернівецької області)».

Мета і завдання обумовили **структуру** дипломної роботи, яка сформована із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ СУТНОСТІ ТА СТРУКТУРИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

1.1. Основні засади поняття «громадянська компетентність»

Громадянська компетентність є однією з ключових компетентностей, визначених сучасними європейськими та національними освітніми стандартами. Хоча Закон України «Про освіту» не містить прямого визначення терміну «громадянська компетентність», проте вказує її як чи не найважливішу компетентність, що необхідна для існування у сучасному суспільстві: «Досягнення цієї мети забезпечується шляхом формування ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності: громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей. Спільними для всіх компетентностей є такі вміння: ... критичне та системне мислення, здатність логічно обґрунтовувати позицію ...» [1].

Натомість, точне визначення поняття громадянської компетентності подано в іншому офіційному документі – Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти, (затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 898 від 30 вересня 2020 року). У розділі «Ключові компетентності» Державного стандарту є чітке визначення: «Громадянська компетентність – це здатність діяти як відповідальний громадянин, брати участь у суспільному житті на основі розуміння принципів демократії, прав і свобод людини, дотримання законів, поваги до прав інших, здатність ефективно взаємодіяти з іншими людьми та інститутами громадянського суспільства, виявляти патріотизм, відповідальність і солідарність» [4].

У найзагальнішому значенні громадянська компетентність – це інтегрована характеристика особистості, що виявляється у здатності відповідально реалізовувати права та обов'язки громадянина, брати участь у

житті демократичного суспільства, діяти відповідно до принципів справедливості, гідності, поваги до прав людини й верховенства права.

Одним з ключових документів, в яких визначається мета та принципи громадянського виховання в Україні є Концепція розвитку громадянської освіти в Україні, схвалена розпорядженням КМУ 3 жовтня 2018 р. № 710-р [7]. У статті IV даної концепції чітко визначені складові громадянської компетентності:

«1) розуміння власної громадянської ідентичності, державної приналежності, національної, етнічної та культурної ідентичностей, повага до інших культур та етносів;

2) здатність плекати українські традиції та духовні цінності, володіти відповідними знаннями, вміннями та навичками, поділяти європейські цінності, спроможність реалізувати свій потенціал в умовах сучасного суспільства;

3) розуміння значення національної пам'яті, особливості її розвитку, впливу на суспільно-політичні процеси;

4) знання принципів демократії та здатність застосовувати їх у повсякденному житті; розуміння та сприйняття цінності прав та свобод людини, вміння відстоювати свої права та права інших;

5) розуміння та сприйняття принципів рівності та недискримінації, толерантності, соціальної справедливості, доброчесності, вміння втілювати їх у власні моделі поведінки, здатність попереджувати та вирішувати конфлікти;

6) знання та розуміння державного устрою, принципів і шляхів формування державної політики у всіх сферах суспільного життя на національному, регіональному та місцевому рівнях;

7) знання механізмів участі у суспільному, суспільно-політичному та державному житті та вміння їх застосовувати разом з прийняттям рішень на місцевому, регіональному і національному рівнях; відповідальне ставлення до своїх громадянських прав і обов'язків, пов'язаних з участю в суспільно-політичному житті;

8) здатність формувати та аргументовано відстоювати власну позицію, поважаючи відмінні думки/позиції, якщо вони не порушують прав та гідності інших осіб;

9) здатність критично аналізувати інформацію, розглядати питання з різних позицій, приймати обґрунтовані рішення;

10) здатність до соціальної комунікації, солідарних дій та вміння співпрацювати, формувати групи задля вирішення проблем спільнот різного рівня, зокрема шляхом волонтерської діяльності» [7].

Як бачимо з тексту документу, громадянська компетентність визнається як інструмент для збільшення можливостей становлення та розвитку особистості в суспільстві, стимулювання її мотивації й відповідальності.

Подальший розвиток ідеї формування та розвитку громадянської компетентності здобули у педагогічній науці. Насправді, ці ідеї завжди були актуальними у вітчизняній педагогічній думці.

Свого часу видатний український педагог Г. Ващенко, у праці «Виховний ідеал» наголосив на громадянському вихованні, зазначаючи: «Зі свого боку школа мусить більше уваги звертати на громадське виховання молоді. Не досить озброїти учнів знаннями, навіть знаннями з історії нашого народу, не досить патріотичного виховання лише через лекції. Крім слова, потрібне ще й діло. Учні мають привчатися ретельно виховувати свої громадські обов'язки й відповідати за них перед шкільною громадою і педагогами... Школа мусить стати для них маленькою батьківщиною, яку вони люблять і честю якої вони дорожать, яку вони разом з педагогами розбудовують... Життя учнів у школі має бути найповнішим, задовольняючи, по змозі, всі здорові потреби їх, при чому учні мають бути не лише споживачами, а й продуцентами» [21, с. 174-181].

Класик української педагогіки В. Сухомлинський, одним із перших звернувся до громадянського виховання як до головної педагогічної проблеми. У своїх численних працях: «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості», «Духовний світ школяра», «Виховання і самовиховання»,

«Серце віддаю дітям», «Народження громадянина», «Як виховати справжню людину» він популяризував розвиток громадянськості і патріотичності школярів, визначаючи з-поміж багатьох сфер впливу – партнерство школи, сім'ї, громади [93, с. 175-176].

Педагог наголошував: «Риси громадянина виховуються безліччю впливів педагогічного характеру й некерованими соціальними впливами» [30, с. 213]. І далі: «Задовго до повноліття наш підліток має жити громадянськими думками й сприйманнями», а «справжнє громадянське виховання у процесі навчання починається там, де думка надихає, пробуджує й утверджує прагнення до морального ідеалу» [93, с. 58]. Ідеї великого педагога, виплекані на принципах педагогічної деонтології, допомагають вчителю краще зрозуміти дитину та вдосконалювати педагогічну техніку. Його стратегії багато в чому випередили свій час, досвід набув схвалення, належно оцінений, а порадами і рекомендаціями сьогодні керуються усі педагоги сучасної української системи освіти [16].

У сучасних наукових джерелах громадянська компетентність розглядається як:

- *результат громадянської освіти.* Зокрема, О. Овчарук зазначає: «Результатом громадянського виховання має стати сформованість у молоді громадянської компетентності як складного особистісного утворення» [70, с.10]. Науковець І. Бех розглядає громадянське та патріотичне виховання як складову виховного процесу, спрямованого на формування відповідних якостей. Щоправда, в його роботах акцент зміщений радше на духовно-ціннісну та виховну парадигму (патріотично-громадянська вимірність). Проте за змістом його праці підтримують ідею: через виховання та освітні впливи формується потрібний набір громадянських компетентностей;
- *інтегративна якість особистості, що поєднує знання, цінності, ставлення та поведінкові практики.* Такий підхід акцентує увагу на цілісному характері формування громадянина як активного суб'єкта демократичного суспільства. Зокрема, Т. Смагіна у праці «Громадянська компетентність у

контексті особистісного виміру» зазначає, що «кожен з компонентів структури компетентності співвідноситься з певними напрямками її набуття, а громадянська компетентність може бути представлена як інтегрована якість особистості» [90, с. 112]. Це визначення підкреслює системність і єдність когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового рівнів становлення громадянської зрілості особистості. Подібної думки дотримуються інші педагоги, які розглядають громадянську компетентність як «якісну особистісну характеристику особи, що керується демократичними цінностями, отриманими знаннями та сформованими ціннісними орієнтаціями» [34, с. 58]. У цьому визначенні інтегративність компетентності проявляється через гармонійне поєднання знань, цінностей і морально-етичних орієнтацій, які визначають громадянську позицію людини. Ідею громадянської компетентності як цілісної властивості підтримує також М. Стахів: «Громадянська компетентність розглядається як інтегральна якість особистості, формування якої має відбуватися на засадах інтеграції» [91, с. 44]. Дослідниця наголошує на необхідності гармонійного розвитку інтелектуальної, емоційної та діяльнісної сфер, що забезпечує реальне втілення громадянських цінностей у практичній поведінці.

Отже, у працях українських науковців громадянська компетентність трактується як інтегративне утворення, що відображає єдність знань, цінностей, ставлень і практичних дій. Цей підхід дозволяє розглядати громадянську компетентність не як результат окремого навчального впливу, а як багатовимірну характеристику особистості, яка формується в процесі взаємодії освіти, виховання та суспільної практики.

Українське законодавство та вітчизняні дослідники визначають сутність громадянської компетентності через здатність особистості діяти в суспільстві й бути свідомим, відповідальним, активним громадянином, який керується демократичними цінностями та нормами права.

Головною проблемою в ситуації, пов'язаній зі збройним нападом російської федерації на Україну є те, що в нашій державі відносно недавно

відбулася різка зміна ціннісної парадигми суспільного розвитку, яка призвела до посилення певного роду соціального хаосу і дефіциту суспільної згоди з ключових питань і ціннісних орієнтирів подальшого розвитку. У контексті трансформації ціннісних орієнтирів значно зростає роль освіти в громадянському становленні молодого покоління українців.

Як стверджують сучасні вітчизняні дослідники, громадянська компетентність передбачає такі здатності:

- орієнтуватися у проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні, знати процедури участі в діяльності політичних інститутів демократичної держави, органів місцевого самоврядування;

- застосовувати процедури й технології захисту власних інтересів, прав і свобод своїх та інших громадян; виконувати громадянський обов'язок у межах місцевої громади та держави загалом;

- застосовувати способи і стратегії взаємодії з органами державної влади на користь собі й громадянському суспільству;

- використовувати способи діяльності й моделі поведінки, що відповідають чинному законодавству України, задовольняють власні інтереси особи та захищають права людини й громадянина;

- робити свідомий вибір, застосовувати демократичні технології прийняття індивідуальних та колективних рішень, враховуючи інтереси й потреби громадян, представників певної спільноти, суспільства та держави [50, с. 89].

Результатом громадянської освіти має стати сформованість у дітей та молоді громадянської компетентності як складного особистісного утворення.

1.2. Структура громадянської компетентності

Структура компетентності – це сукупність взаємопов'язаних компонентів, які разом забезпечують цілісність та функціональність цього явища. У дослідженнях вітчизняних науковців [61, 83] структура розбивається на компоненти.

Найбільш поширеною в українській педагогічній науковій літературі є структурна модель, що включає наступні аспекти:

1. Когнітивний (знання, інтелектуальний аспект);
2. Ціннісно-мотиваційний (ставлення, цінності, мотиви);
3. Діяльнісно-поведінковий (навички і практика участі);
4. Рефлексивно-аналітичний (рефлексія, самооцінювання, критичне мислення) [61].

В той же час, Т. Ремех пропонує структуру громадянської компетентності учнів закладів загальної середньої освіти із виділенням когнітивного, етичного (ціннісного) та діяльнісного компонентів [83, с. 129]. Така структура подана в таблиці 1.1.:

Таблиця 1.1

Характеристика структурних компонентів громадянської компетентності учнів

Компонент	Зміст компонента
Знаннєвий	а) знання, які стосуються правил колективного життя, демократичних умов встановлення цих правил, про взаємодію влади, суспільства і особистості, про розбудову демократії (правові, політичні, соціальні); б) знання про свою національну культуру, історію, традиції, звичаї, мову; в) знання про сучасний світ (глобалізація, міжнародні відносини); г) знання принципів і цінностей прав людини, демократичних свобод.
Ціннісний	а) повага до Батьківщини, народу, держави, її символіки, традицій, мови; б) почуття власної гідності; в) повага до таких цінностей, як права людини, свобода, рівність, солідарність; г) визнання та дотримання законів, вміння орієнтуватись у проблемах сучасного суспільнополітичного життя в Україні та визначати власну позицію; д) толерантність, здатність до емпатії.

Діяльнісний	а) здатність робити вибір у ситуаціях реального життя; б) здатність співпрацювати з органами державної влади та місцевого самоврядування; в) здатність до порозуміння з іншими, здатність до співпраці, роботи в команді; г) здатність розробляти і впроваджувати спільні проекти; д) уміння розв'язувати конфлікти відповідно до законів демократії.
Процесуально-особистісний	а) здатність критично й незалежно мислити; б) здатність брати на себе відповідальність; в) здатність робити свідомий вибір та застосовувати демократичні технології прийняття рішень; г) здатність брати участь у дебатах, аргументувати; д) здатність поважати погляди інших людей.

Розроблені науковицею Т. Ремех критерії громадянської компетентності школярів та їх показники дають можливість сформулювати чітку структуру громадянської компетентності учня, яку подано у наведеній таблиці 1.2.:

Таблиця 1.2

Структура громадянської компетентності учнів

Складник	Суть	Вияви
мотиваційний	Здатність виявляти інтерес до аналізу взаємозв'язків, механізмів діяльності соціального оточення, соціальних інститутів і суспільства, виявляти ініціативу	наміри, бажання, прагнення особистості досягати поставлених цілей чи уникати їх, здійснювати заплановане чи відмовлятися від його реалізації

ціннісний	Цільові установки соціальної діяльності, здатність брати на себе відповідальність, підтримувати інших, вибудовувати з ними взаємодію на паритетних основах	усвідомлення й визнання таких цінностей як особистість, гідність людини, толерантність, демократичні принципи життя, повага до прав і свобод людини, демократичних норм, інститутів громадянського суспільства, законів держави
когнітивний	Громадянознавчі знання, уявлення щодо себе, своїх соціальних ролей соціальних інститутів, сприйняття тих установок, у межах яких відбувається діяльність	знання про права та свободи людини, механізми їх захисту, принципи функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, знання прийомів взаємодії із соціальним оточенням, способів впливу під час ухвалення рішень та захисту власних інтересів
операційно-поведінковий	Готовність і здатність орієнтуватись у ситуації, прагнення вплинути на те, що відбувається, готовність до компетентної участі в суспільному житті, спроможність ухвалювати рішення, контролювати свою діяльність, навчатися самотійно	вербальні й невербальні, соціальні й комунікативні, інтерактивні й рефлексивні вміння у взаємодії із соціальним оточенням: лідерство, командність, вміння ставити запитання й відповідати на них, обґрунтовувати власну позицію, робити свідомий вибір, ухвалювати рішення

Таким чином, можна узагальнити, що громадянська компетентність є інтегративною характеристикою особистості, що засвідчує певний рівень її готовності до активного суспільного життя. Сформована громадянська компетентність напряду пов'язана з духовно-моральними цінностями людини, її світоглядно-психологічною характеристикою, зумовленою державною самоідентифікацією, усвідомленням приналежності до конкретної країни.

Як правило, рефлексивний компонент не завжди окремо виділяють, але він має фундаментальне значення, оскільки здатність критично оцінювати свою громадянську позицію, аналізувати власні дії й коригувати їх, підвищує ефективність усіх інших компонентів.

Деталізуємо зміст кожного компонента з метою змістовного аналізу самого поняття громадянської компетентності.

Когнітивнознавчий компонент (знання): цей компонент охоплює системи знань про державу, політичні інститути, права людини, механізми управління, конституційний лад, демократичні процедури, міжнародні стандарти, роль громадськості у суспільстві. У дослідженнях як вітчизняних, так і європейських науковців зазначається, що знання про демократичні процеси, закони, права людини, медіаграмотність і справедливість – це ключові блоки знань громадянської компетентності. Цей компонент забезпечує інтелектуальну основу, без якої неможливі обґрунтовані рішення і свідома громадянська діяльність.

Ціннісно-мотиваційний компонент (цінності, ставлення, мотивація): цей рівень стосується внутрішньої готовності, установки, мотивів і орієнтирів – тобто тих «ядрових» чинників, що штовхають людину діяти. Це – громадянські та моральні цінності (повага до прав людини, рівність, солідарність, толерантність, демократія). Він включає мотивацію до участі у суспільному житті, відповідальність, почуття приналежності до спільноти, держави. Цей компонент формує внутрішній драйвер громадської активності – без нього людина може мати знання, але не діяти.

Діяльнісно-поведінковий компонент (навички участі): ця складова стосується конкретних умінь, які застосовуються у громадській практиці – тобто що людина робить. Здебільшого, про цей компонент громадянської компетентності йде мова у західних дослідженнях, зокрема у дослідженні «Developing civic competence through action civics» підкреслюється, що громадянська освіта має виходити за межі теорії – через конкретні активні дії (діяльнісні проекти, участь у громаді) [71].

До навичок участі належать:

- Уміння співпрацювати з іншими (комунікація, діалог, переговори).
- Участь у громадських ініціативах, волонтерство, громадський контроль, петиції, голосування.
- Організація громадських подій, ефективне лобіювання, кодекси поведінки.
- Навички медіа-грамотності, критичне сприйняття інформації (для протидії дезінформації).

Цей компонент слугує «мостом» від теорії до практики, через який знання та цінності «перетворюються» на дії.

Рефлексивно-аналітичний компонент (самоаналіз, критичне мислення): дану складову хоч іноді й не виділяють окремо, але вона є важливою як вісь, що «пронизує» всі інші компоненти. Адже передбачає здатність до самооцінки власної громадянської позиції, до аналізу власної участі, помилок, коригування стратегії. Також включає в себе критичне мислення – спроможність оцінювати соціальні явища, політичні рішення, медіа-матеріали, відрізняти маніпуляції від обґрунтованих аргументів. Рефлексивний компонент гарантує, що громадянська діяльність є усвідомленою, а не автоматичною або імпульсивною.

Компоненти громадянської компетентності не існують ізольовано – вони перебувають у тісній взаємодії й взаємозалежності: так, знання (когнітивний компонент) підживлюють уміння і навички як основу для діяльності, але самі по собі знання не ведуть до дії без мотивації. Цінності та установки визначають, чи людина захоче застосувати свої знання у суспільних діях. Діяльнісні навички є інструментарієм для реалізації мотивації й знань. Рефлексивність дозволяє оцінити результати, вчитися і коригувати поведінку, таким чином «закриваючи цикл» розвитку компетентності.

Оскільки громадянська компетентність є інтегративною за своєю природою, її формування потребує комплексного підходу. Зокрема, освітні програми мають забезпечувати не лише передавання знань, але й створювати можливості для активної участі (проекти, дискусії, громадські ініціативи).

Важливу роль відіграє методика роботи зі школярами: використання активних методів (діяльнісні проекти, проблемне навчання, моделі демократії в дитячому колективі) допомагає «перевести» знання у діяльність. Ці методи є провідними саме у позашкільній освіті. Крім того, в освітньому процесі необхідно сприяти розвитку рефлексивних умінь – через аналіз власної громадянської позиції, обговорення помилок і шляхів вдосконалення. Також, важливою є системність: шкільний освітній процес та позашкільна освіта мають діяти узгоджено, доповнюючи одне одного.

У позашкільній освіті всі компоненти громадянської компетентності учнівської молоді проявляються більш природно й динамічно, ніж у формальному навчанні, оскільки діяльність ґрунтується на добровільності, практичній активності та емоційній залученості.

Когнітивний компонент розгортається через тематичні гуртки, проекти, дослідницьку роботу, волонтерські та краєзнавчі ініціативи, де молодь засвоює знання про суспільні процеси, права людини, культурну спадщину, правила взаємодії в громаді. Завдяки діяльнісному формату діти не лише отримують інформацію, а й бачать її приклади у реальних кейсах – від участі у місцевих заходах до створення власних міні ініціатив.

Ціннісно-мотиваційний компонент формується через переживання значущих ситуацій, досвід співпраці й особистісні відкриття. Підлітки вчаться співвідносити власні цінності з інтересами групи, брати на себе відповідальність, виробляти почуття поваги до різноманіття й солідарності. Атмосфера творчої свободи та підтримки у позашкільних закладах посилює внутрішню мотивацію до участі, а досвід успіху в спільних справах зміцнює переконання у важливості активної громадянської позиції.

Діяльнісно-поведінковий компонент реалізується найповніше: учні отримують можливість діяти, ініціювати, взаємодіяти з однолітками та дорослими у реальних соціальних ситуаціях. Це можуть бути акції, екологічні чи благодійні ініціативи, участь у роботі шкільного чи молодіжного самоврядування, організація заходів, дослідницьких експедицій або конкурсів. Через практичні дії школярі засвоюють моделі відповідальної поведінки, вчаться аргументувати власну позицію, відстоювати інтереси громади й працювати в команді.

Рефлексивно-аналітичний компонент розвивається через аналіз власних рішень і досвіду участі. Під час обговорень, дебатів, підсумкових зустрічей або щоденникових практик учні осмислюють, які навички вони проявили, чого досягли, що можна покращити. Позашкільна діяльність створює безпечний простір для навчання на помилках, формування критичного мислення, здатності оцінювати власний внесок у спільну справу та будувати подальші громадянські плани.

Узгоджена взаємодія цих компонентів у позашкільній освіті забезпечує цілісний розвиток громадянської компетентності, перетворюючи знання та цінності на реальні практики поведінки й свідоме ставлення до суспільного життя.

У результаті така інтеграція складових громадянської компетентності робить позашкільну освіту простором «проживання громадянства», а не лише вивчення окремих дисциплін чи набуття певних навичок. Саме в діяльнісних, творчих і комунікативних форматах учні поступово переходять від пасивного сприймання до активної участі, від зовнішньо заданих норм – до внутрішньо прийнятих переконань. Позашкільні практики дають змогу вибудовувати власну громадянську ідентичність через досвід дії, взаємодії та рефлексії, що значно підсилює ефективність формування громадянської компетентності в молодіжному середовищі.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

На основі теоретичного аналізу основних засад та компонентів поняття громадянської компетентності, можна зробити наступні висновки: розглянуті моделі громадянської компетентності доводять її інтегративний характер. Найбільш поширеною є структура, що включає когнітивно-знаннєвий, ціннісно-мотиваційний, діяльнісно-поведінковий і рефлексивно-аналітичний компоненти. Вони відображають взаємозв'язок між знаннями, цінностями, установками, уміннями та здатністю до самоаналізу. Саме через їх взаємодію забезпечується перехід від усвідомлення громадянських принципів до реальної громадянської участі.

Важливим висновком є те, що громадянська компетентність не формується стихійно – вона потребує системної освітньо-виховної діяльності, у якій навчальний і позашкільний простір діють узгоджено. Активні методи навчання, проєктна та волонтерська діяльність, моделювання демократичних процедур у дитячих і молодіжних колективах сприяють поєднанню знань і цінностей з практичною активністю.

Таким чином, громадянська компетентність постає як ключова характеристика особистості, необхідна для існування у сучасному демократичному суспільстві. Вона забезпечує здатність людини до усвідомленого виконання громадянського обов'язку, участі у розбудові правової держави, формування патріотизму та соціальної відповідальності. Теоретичний аналіз засвідчує, що її розвиток є важливою умовою сталості суспільства й ефективності національної системи освіти в цілому.

РОЗДІЛ 2.

ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА В УКРАЇНІ: ФОРМУВАННЯ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА СТРУКТУРА

2.1. Становлення та розвиток системи позашкільної освіти

Система позашкільної освіти в Україні має глибоке історичне коріння та сформувалася як невід’ємна складова національної освітньої традиції. Її розвиток тісно пов’язаний із суспільно-політичними, культурними та педагогічними процесами, що відбувалися на українських землях упродовж XIX – початку XX століть.

Сучасний дослідник позашкільної освіти в Україні А. Максютів зазначає, що у фахівців немає спільної думки щодо визначення періоду зародження цієї системи освіти на теренах України. «Одні співвідносять її появу із відкриттям у 30-х роках XVIII століття в Шляхетському кадетському корпусі літературного гуртка, вихованці якого видавали журнал «Бездіяльний час, на користь вжито». Інші пов’язують з ініціативою передової інтелігенції (головним чином різночинної студентської молоді) у середині XIX – на початку XX століття зі створення недільних шкіл, бібліотек та читалень – перших прообразів позашкільних установ, які створювалися на громадські або приватні кошти та не входили в державну систему освіти» [62, с.157]. При цьому дослідник зазначає, що такою точкою відліку має бути факт появи організацій, що ставили собі за мету: «Розширення можливості нижчих верств населення (спочатку дорослих, а потім – учнівської молоді) та надання можливості отримання необхідної для життя елементарної освіти» [62, с.158].

Саме тому більшість вчених схиляється до думки, що перші осередки позашкільного навчання з’явилися у другій половині XIX ст., коли поширювалися ідеї народної освіти, просвітництва та виховання у дусі гуманізму. Значну роль у цьому відіграли громадські організації та культурно-освітні товариства, зокрема «Просвіта», яка створювала бібліотеки, гуртки, хори, театральні студії, сприяючи розвитку неформальної освіти дітей і молоді. Крім того, до початку XX століття Україна «володіла досвідом

організації діяльності дитячих клубів, спортивних майданчиків, літніх оздоровчих колоній, головне завдання яких полягало в розвитку особистості дитини, надання їй допомоги у виборі занять за вподобаннями та створенні умов для організації змістовного дозвілля: дитячий клуб «Сетлемент» (1906 р.), товариство «Дитяча праця та відпочинок» (1900 р.), колонія «Бадьоре життя» (1911 р.) тощо [62, с.159]. У цей період позашкільна освіта мала переважно культурно-просвітницький характер.

У 1920 – 1930-х роках, у межах радянської освітньої політики, відбулося інституційне оформлення позашкільної освіти. Було створено дитячі клуби, станції юних техніків і натуралістів, будинки піонерів, які забезпечували організовану діяльність у позаурочний час. Ця система мала ідеологічну спрямованість, проте сприяла масовому залученню дітей до технічної, художньої, спортивної та природничої творчості [87].

На етапі другої половини ХХ ст. позашкільна освіта в Україні розвивалася в межах єдиної радянської моделі виховання. У 1960 – 1980-х роках відбувалася диференціація напрямів діяльності закладів позашкільної освіти, розширювалася мережа спеціалізованих установ – станцій юних туристів, центрів дитячої творчості, спортивних шкіл тощо. У цей період закріпилася концепція позашкільної освіти як важливого складника всебічного розвитку особистості. Однак, ця система розвивалася ізольовано від європейської традиції, переживаючи на собі впливи комуністичної ідеології.

Період незалежності України став якісно новим етапом у розвитку системи позашкільної освіти, що отримала можливість розвиватися як на національних засадах, так і асимілюючи в собі європейський досвід в умовах демократизації суспільства та реформування освітньої галузі. Від початку 1990-х років позашкільна освіта почала розглядатися не як допоміжна сфера шкільного виховання, а як самостійний, відкритий простір розвитку особистості дитини.

Перші кроки становлення нової моделі позашкільної освіти були пов'язані з ухваленням Закону України «Про освіту» (1991), у якому позашкільна освіта визнається складовою частиною системи освіти, що забезпечує формування інтересів, здібностей і нахилів дітей та молоді [1].

Законодавче й концептуальне оформлення галузі відбулося із прийняттям Закону України «Про позашкільну освіту» [2]. У ньому визначено мету позашкільля: створення умов для творчого, інтелектуального, духовного й фізичного розвитку особистості, та завдання позашкільної освіти як простору для вільного самовираження дитини. Документ закріпив ключові принципи діяльності закладів позашкільної освіти: добровільність, доступність, гуманістичність, індивідуальний підхід і варіативність змісту [2].

Подальший розвиток державної політики у цій сфері відбувався у Національній доктрині розвитку освіти (2002), Концепції позашкільної освіти (2004), а згодом – у Законі України «Про освіту» (2017), який розширив поняття неперервної освіти, включивши позашкільну як одну з її ключових складових. Ці документи визначили стратегічну мету – забезпечення умов для самореалізації кожної дитини, її життєвої, соціальної та громадянської компетентності.

Упродовж 2000 – 2010-х років були розроблені стратегічні документи, які конкретизували роль позашкільної освіти у формуванні компетентностей молодого покоління. Вище згадувані Національна доктрина розвитку освіти (2002), Концепція позашкільної освіти (2004), де позашкільна освіта визначається як важлива ланка системи неперервної освіти впродовж життя [5].

Початок повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України у лютому 2022 року спричинив кардинальні зміни в усіх сферах суспільного життя, зокрема і в освітній галузі. Система позашкільної освіти, яка традиційно виконувала функції розвитку творчого потенціалу, соціалізації та громадянського виховання дітей і молоді, була змушена адаптуватися до

нових викликів, пов'язаних із воєнним станом, вимушеним переміщенням населення, нерідко цілими родинами, та безпековими ризиками.

У відповідь на ці обставини відбулося суттєве оновлення нормативно-правової бази. Так, у червні 2022 р. ухвалено Закон України № 2315-IX «Про внесення змін до розділу X «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про повну загальну середню освіту» щодо врегулювання окремих питань освітньої діяльності в умовах воєнного стану» [3]. Цим законом визначено правові механізми забезпечення безперервності освітнього процесу у надзвичайних умовах, а також розширено повноваження органів місцевого самоврядування та керівників закладів освіти щодо прийняття управлінських рішень у період дії воєнного стану.

Міністерство освіти і науки України у квітні 2022 р. опублікувало лист № 1/4142-22 «Про організацію роботи закладів позашкільної освіти» [8], яким окреслено принципи діяльності таких закладів у нових умовах. У документі наголошено на необхідності збереження освітнього процесу у доступних формах (дистанційній, змішаній, індивідуальній), забезпечення психологічної підтримки вихованців та педагогів, а також залучення ресурсів позашкільних установ до волонтерської, просвітницької та патріотичної роботи.

Подальші кроки були визначені у рекомендаціях МОН України, зокрема за № 1/8507-22 «Про організацію освітньої діяльності в закладах позашкільної освіти у 2022/2023 навчальному році» [9]. Основний акцент зроблено на національно-патріотичному вихованні дітей та молоді, формуванні в них стійкості, активної громадянської позиції та почуття відповідальності за майбутнє держави. У документі також підкреслено необхідність забезпечення безпечних умов навчання: очна форма допускається лише за наявності у приміщенні закладу відповідних споруд цивільного захисту.

Важливим аспектом законодавчих змін стало й оновлення процедур обліку учнів та педагогічних працівників у системі позашкільної освіти, що дозволило враховувати особливі обставини тимчасового переміщення дітей і педагогів унаслідок воєнних дій.

Таким чином, законодавчі трансформації 2022 – 2023 рр. визначили нову парадигму функціонування позашкільної освіти в Україні. Вона базується на принципах гнучкості, адаптивності та соціальної відповідальності. Позашкільні заклади дедалі частіше виконують не лише освітню, а й соціально-психологічну, волонтерську та культуротворчу функції, сприяючи згуртуванню місцевих громад і належній підтримці дітей у кризових умовах.

Сучасний етап розвитку позашкільної освіти вирізняється динамізмом інноваційних перетворень. Водночас: «Аналіз державної статистики у сфері позашкільної освіти констатує й ряд проблем, як-то: недотримання місцевими органами влади й управління освітою відповідного закону України, що стосується позашкільної освіти», щодо збереження і розширення мережі закладів позашкільної освіти державної, комунальної та приватної форм власності; скорочення кількості гуртків і творчих об'єднань, а відтак і дітей, які навчаються у закладах позашкільної освіти всіх регіонів України; нерівномірність доступу до позашкільної освіти в місті і в сільській місцевості; незадовільне матеріально-технічне забезпечення позашкільної освіти місцевих рівнів (особливо районних і сільських)» [23, с 27].

Статистичні дані, наведені у методичному посібнику «Інноваційний розвиток позашкільної освіти в умовах реалізації концепції «Нова українська школа» (2023), дають чітку картину сучасного стану позашкілля України. Показовим є розподіл кількості закладів позашкільної освіти, розміщених по областях України. Спостерігаються певні пропорції: так, у Дніпропетровській області діє найширша мережа закладів позашкільної освіти (115) у порівнянні з іншими областями. Аналізуючи кількість закладів позашкілля у Чернівецькій області, можна констатувати їх найменше число (25). Майже однакова кількість у Закарпатській (26) та Луганській областях (24). Можливо, це пов'язано не лише з кількістю дітей шкільного віку, а й з реалізацією державної політики у галузі позашкілля на локальному рівні. Крім цього, також із впливом ситуації, яка складалась на певних територіях під час війни рф проти України [39, с.27].

Характеризуючи наведені дані у додатку, можна відмітити: «Питома вага дітей, охоплених різними формами позашкільної освіти в Україні на кінець 2023 року становила 60,0 % (відсоток від загальної кількості дітей шкільного віку у сфері управління МОН, без врахування закладів позашкільної освіти сфери культури і спорту та без ДЮСШ системи МОН). Найбільше дітей охоплено в Сумській області (83,9 %), Харківській області (82,5 %), Черкаській області (72,3 %), Кіровоградській області (71,3 %), Полтавській області (68,2 %) і м. Київ (62,5 %). Найменше в Тернопільській області (48,7 %), Львівській області (47,9 %), Чернівецькій області (46,7 %), Дніпропетровській області (43,4 %), Рівненській області (41,3 %). Також спостерігається диспропорція в доступі до позашкільної освіти в містах і в сільській місцевості. Із загальної кількості дітей, що здобувають позашкільну освіту, 91 % у містах і лише 9 % у сільській місцевості» (Додаток А).

Зберігається тенденція: найбільшою популярністю користуються: «гуртки, секції, групи та інші творчі об'єднання: художньо-естетичного (32387 творчих об'єднань, в них 530292 учнів); науково-технічного (12068 творчих об'єднань, в них 180877 учнів), еколого-натуралістичного (5394 творчих об'єднань, в них 84940 учнів), туристсько-краєзнавчого (4556 творчих об'єднань, в них 73910 учнів) напрямів позашкільної освіти» (Додаток Б).

Варто зазначити, що частина закладів з мережі не лише шкільної, а й позашкільної освіти під час воєнних дій були частково знищені або ж зазнали руйнувань будівель, де не можна організовувати заняття з дітьми, а також виключну роль позашкілля для патріотичного виховання дітей, було прийнято відповідне рішення МОН України від 14.04.2022 р. про мораторій на їх закриття, реформування або об'єднання. Мета: збереження мережі закладів позашкільної освіти у регіонах.

Працівники закладів позашкільної освіти, незважаючи на важкі умови воєнного часу, продовжують провадити не лише освітню, але й просвітницьку, громадську діяльність, організовують надання психологічної підтримки для

багатодітних родин, організовують цікаві заходи для дітей, які потребують збільшення уваги через втрату звичного для них рідного середовища [52].

Отже, система українського позашкілля відображає усі проблеми, в яких живе наше суспільство, однак стоїть на варті інтересів дитини як майбутнього свідомого та активного громадянина демократичної Української держави.

2.2. Основні напрями діяльності позашкільних закладів

У 1990 – 2000-х роках в Україні сформувалася розгалужена мережа позашкільних закладів, що охоплює художньо-естетичний, технічний, еколого-натуралістичний, туристсько-краєзнавчий, науково-дослідницький, військово-патріотичний і спортивний напрями.

До системи позашкільної освіти увійшли центри дитячої та юнацької творчості, будинки школярів, станції юних техніків і натуралістів, дитячі спортивні школи, школи мистецтв та центри науково-технічної творчості.

На початку XXI століття позашкільна освіта набула компетентнісного спрямування, що передбачає розвиток не лише спеціальних здібностей, а й універсальних компетентностей – критичного мислення, комунікації, ініціативності, відповідальності. Заклади почали впроваджувати проєктні, дослідницькі та інтерактивні методи, розширюючи простір самостійної діяльності дітей.

Особливої уваги набули напрями, пов'язані з екологічним вихованням, туристсько-краєзнавчою діяльністю, військово-патріотичним вихованням та дослідницько-експериментальною діяльністю, що набули актуальності у контексті війни після 2014 року та повномасштабної війни, що розпочалась після 24 лютого 2022 року. Позашкільні заклади стали середовищем психологічної підтримки, національного утвердження та соціалізації дітей у складних умовах [52].

Художньо-естетичний напрям посідає значне місце у структурі сучасної позашкільної освіти України, оскільки спрямований на формування у дітей і молоді естетичних цінностей, творчих здібностей, художнього

мислення та здатності до самовираження засобами мистецтва. Його головна мета – розвиток духовного потенціалу особистості, виховання національної ідентичності через залучення до культурної спадщини, народного та сучасного мистецтва.

Відповідно до Положення про позашкільний навчальний заклад (затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 433 від 6 травня 2001 р., зі змінами), художньо-естетичний напрям включає різні види творчої діяльності – образотворче, декоративно-ужиткове, музичне, вокальне, хореографічне, театральне, циркове, фото- та кіномистецтво. Його зміст ґрунтується на принципах гуманізму, національного виховання, креативності та культурної спадкоємності.

Заняття у гуртках і студіях художньо-естетичного профілю сприяють розвитку індивідуальних нахилів і здібностей дітей, формують емоційно-ціннісне ставлення до мистецтва, розвивають комунікативні вміння, естетичний смак і творчу ініціативу. Особлива увага приділяється створенню умов для самовираження особистості та підтримки обдарованих вихованців, які беруть участь у всеукраїнських і міжнародних конкурсах, фестивалях, виставках.

Важливою складовою є поєднання традиційного мистецького досвіду з новими технологіями. Сучасні заклади позашкільної освіти дедалі активніше впроваджують цифрові форми мистецької освіти – використання мультимедійних засобів, віртуальних виставок, дистанційних студій і творчих майстерень. Це розширює доступ дітей з різних регіонів, у тому числі тимчасово переміщених, до культурно-освітнього середовища.

Зміст художньо-естетичного напрямку має виразну національно-культурну орієнтацію. Значну роль відіграє вивчення народного мистецтва, українського декоративного розпису, писанкарства, лялькарства, народного співу та танцю. Через залучення дітей до традиційної культури формується їхня повага до історії, звичаїв і духовних цінностей українського народу.

У період надскладних викликів воєнної агресії РФ проти України художньо-естетичний напрям набув нових соціальних функцій. Його заклади стали осередками емоційної підтримки та психологічної стабілізації дітей, сприяли арт-терапевтичним практикам, волонтерській діяльності, організації благодійних мистецьких акцій на підтримку Збройних сил України. У цих умовах мистецтво постає не лише як засіб розвитку творчості, а й як чинник духовної стійкості та консолідації суспільства.

Отже, художньо-естетичний напрям позашкільної освіти є важливим засобом цілісного розвитку особистості, формування її культурної компетентності та громадянської свідомості. Він поєднує виховну, освітню і терапевтичну функції, забезпечуючи духовне збагачення та соціалізацію дітей у складних суспільних умовах.

Зокрема, у Чернівецькій області даний напрям представлений діяльністю таких закладів: Будинок творчості дітей та юнацтва (м. Чернівці), Міський Палац дітей та юнацтва (м. Чернівці), Чернівецький міський фольклорний театр-студія «Гердан», Комунальний заклад «Чернівецький обласний центр естетичного виховання «Юність Буковини», Комунальний обласний позашкільний навчальний центр «Буковинський центр мистецтв». Крім обласного центру, цей напрям активно розвивається в регіональних осередках області, а саме в діяльності таких закладів: Комунальний заклад «Путильський будинок творчості», Кіцманський будинок дитячої творчості, Хотинський будинок дітей та учнівської молоді, Сторжинецький центр дитячої творчості, Новодністровський будинок дитячої творчості, Комунальний заклад позашкільної освіти «Будинок дитячої та юнацької творчості» Вижницької міської ради, Кельменецький дитячо-юнацький центр, Герцаївський будинок дитячої творчості, Центр творчості дітей та юнацтва Сокирянської міської ради, Комунальний заклад «Будинок творчості дітей та юнацтва», що розміщений у Глибоцькій територіальній громаді, Комунальний заклад «Центр позашкільної освіти Новоселицької міської ради» (Додаток В).

Як видно з переліку, художньо-естетичний напрям є найбільш чисельним у позашкільлі як в області, так і в Україні.

Науково-технічний напрям позашкільної освіти є одним із ключових у системі формування інтелектуального потенціалу молодого покоління. Його основне завдання полягає у розвитку технічного мислення, дослідницьких умінь, конструкторських і проєктних навичок дітей та молоді, у стимулюванні інтересу до природничих і технічних наук, інноваційної діяльності та винахідництва.

Відповідно до Положення про позашкільний навчальний заклад (2001), до змісту цього напрямку належать такі види діяльності: технічне моделювання, радіоелектроніка, авіа- та судномоделювання, робототехніка, інформатика, програмування, транспортне та автомобільне моделювання, 3D-моделювання, основи інженерії та цифрових технологій. Зміст навчальних програм зорієнтований на практичну діяльність, експеримент, винахідницьку ініціативу, що поєднує навчання з творчим самовираженням.

Система науково-технічної позашкільної освіти в Україні має давні традиції. Її розвиток розпочався ще у другій половині XX ст. у мережі станцій юних техніків (СЮТ), які стали осередками підготовки молодих інженерів і конструкторів. У період незалежності мережа цих закладів значно розширилася, до неї долучилися нові інституції – центри науково-технічної творчості, дитячі лабораторії, клуби робототехніки, ІТ-академії [18; 38].

Сучасний етап розвитку напрямку характеризується активною цифровізацією освітнього процесу. У гуртках використовуються сучасні цифрові платформи, програмне забезпечення для моделювання й симуляції, засоби доповненої та віртуальної реальності. Значну роль відіграють конкурси технічної творчості, хакатони, інженерні турніри, наукові фестивалі, які об'єднують дітей, педагогів та фахівців ІТ-галузі.

У період воєнного стану науково-технічний напрям продемонстрував високу адаптивність. Значна частина гуртків продовжила роботу в онлайн-форматі, активно використовуючи цифрові лабораторії та віртуальні

середовища для проведення експериментів. Багато педагогів розробили мобільні та дистанційні курси, спрямовані на збереження інтересу дітей до науки в умовах евакуації чи навіть тимчасової окупації [22].

Зміни у соціальному контексті також сприяли переосмисленню змісту науково-технічної освіти. Зокрема, акцент робиться на практичному застосуванні знань для підтримки обороноздатності держави, розробленні технологічних рішень для гуманітарних потреб, екологічної безпеки, енергозбереження. Таким чином, науково-технічна творчість у позашкільлі набуває рис громадянської активності, орієнтованої на реальні виклики суспільства.

Отже, науково-технічний напрям позашкільної освіти є важливою складовою формування інноваційної культури молоді, розвитку творчого потенціалу нації та інтеграції України у світовий науково-технологічний простір. Його сучасна модель базується на поєднанні традицій технічної творчості, цифрових технологій і громадянсько-патріотичної спрямованості.

Діяльність закладів науково-технічного напрямку позашкільної освіти виступає важливим чинником формування громадянської компетентності учнівської молоді. У закладах науково-технічного напрямку це відбувається через залучення вихованців до проєктної, дослідницької та конструкторської діяльності, спрямованої на розв'язання реальних проблем громади чи держави. Технічні гуртки, як зазначає А. Мельник: «є потужним простором соціалізації молоді, де науково-технічна творчість поєднується з вихованням цінностей патріотизму, відповідальності, співпраці» [74, с.144].

В умовах воєнного стану формування громадянської компетентності в межах технічних гуртків набуло нового змісту. Вихованці долучаються до створення соціально корисних і патріотичних проєктів – виготовлення макетів дронів, енергозберігаючих пристроїв, засобів безпеки, інформаційних систем підтримки волонтерських ініціатив. Ці види діяльності, за твердженням В. Вербицького, «мають глибоке виховне значення, адже поєднують

інтелектуальну працю з усвідомленням власної участі у справі захисту Батьківщини» [23, с.115].

Важливим аспектом є зв'язок технічної творчості з національно-патріотичним вихованням. Згідно з Концепцією національно-патріотичного виховання дітей та молоді (2020), кожен освітній процес має сприяти вихованню відповідального громадянина-патріота, який має бути здатний до захисту держави, її незалежності, а також культурних цінностей. У цьому контексті технічні гуртки стають середовищем, де патріотизм виявляється через дію – через проєкти, що зміцнюють державу, допомагають громаді, підтримують військових або цивільну інфраструктуру.

Крім цього, у процесі технічної творчості формується ціннісно-мотиваційна основа громадянськості – почуття гордості за українські досягнення у сфері науки й техніки, розуміння ролі інженерів, винахідників, науковців у зміцненні національної безпеки. Як наголошує науковець В. Мачуський, сучасний педагог позашкільної освіти повинен не лише розвивати творчі здібності учнівської молоді, а й виховувати її, як таку, що спроможна мислити відповідально й стратегічно.

Педагоги технічних закладів активно впроваджують інтеграційні форми виховної роботи – зустрічі з військовими інженерами, науковцями, волонтерами, участь у всеукраїнських ініціативах STEM is FEM, проєктах Малої академії наук на кшталт «INVENTOR.UA». Це сприяє не лише підвищенню технічної грамотності, а й формує соціально активну позицію вихованців. Як зазначає І. Жадан: «Саме через спільну діяльність, командну роботу і відповідальність за результат формується досвід демократичної взаємодії, який є ядром громадянської компетентності»[43, с.81] .

Таким чином, діяльність закладів науково-технічного напрямку позашкільної освіти сприяє формуванню комплексної громадянської компетентності, що включає:

- ціннісний компонент – усвідомлення себе як громадянина України, відповідальність за спільне благо, готовність діяти задля держави;

- когнітивний компонент – знання про суспільство, державу, етичні та правові норми використання технологій;
- діяльнісний компонент – участь у соціально значущих і патріотичних проєктах, волонтерських ініціативах, технічних розробках для громади.

Отже, поєднання технічної творчості, дослідницької діяльності та національно-патріотичного виховання забезпечує умови для виховання громадянина-інноватора, який не лише володіє технічними знаннями, а й здатен застосовувати їх в інтересах суспільства та держави. Справжня освіта починається там, де знання набувають громадянського сенсу – коли дитина відчуває, що її вміння можуть служити Україні.

В Чернівецькій області даний напрям представлений діяльністю таких закладів: Чернівецький міський центр юних техніків імені Леоніда Каденюка, міський центр науково-технічної творчості учнівської молоді (Чернівці), Комунальний заклад «Чернівецький обласний центр науково-технічної творчості учнівської молоді» (Додаток 3).

Еколого-натуралістичний напрям українського позашкілля – це той, що опікується екологічним вихованням учнівської молоді в Україні. І він має глибоке історичне коріння. Ще наприкінці XIX століття питання захисту природи почали активно обговорювати у контексті культурного та наукового прогресу. Проте як окремий напрямок в освіті екологічне виховання почало розвиватися уже з середини XX століття, зокрема у післявоєнний період, коли суспільство стало усвідомлювати проблеми, пов'язані з забрудненням навколишнього середовища та зниженням природних ресурсів.

В Україні, як і в багатьох інших країнах, екологічне виховання є частиною загальної освітньої стратегії в середині 1970-х років. Саме тоді були створені перші позашкільні екологічні установи – еколого-натуралістичні центри, або станції юних натуралістів. Пізніше, у 1990-х роках, після проголошення незалежності, екологічне виховання почало інтенсивно

інтегруватися в національну освітню систему, що стало частиною концепції сталого розвитку [23, с.27].

Законодавчі ініціативи, як-от Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991), а також створення еколого-освітніх програм та проєктів, суттєво підвищили рівень уваги до екологічної проблематики в позашкільному вихованні. Водночас зростала роль позашкільних закладів як важливих платформ для формування екологічної свідомості у молодого покоління.

Спеціально створеною організацією, яка опікується екологічною освітою учнівської молоді є Національний еколого-натуралістичний центр міністерства освіти і науки України. Це державна установа, яка є частиною Міністерства освіти і науки України. НЕНЦ був створений з метою формування у дітей та молоді екологічної свідомості, розвитку природничих наук, а також підтримки екологічно орієнтованої діяльності серед молоді на всіх етапах навчання.

Основною метою НЕНЦ є підвищення екологічної освіти і виховання, розвиток активної громадянської позиції серед молоді в контексті охорони навколишнього середовища, збереження біорізноманіття та сталого розвитку. Центр працює в тісній співпраці з навчальними закладами, державними органами та екологічними організаціями, сприяючи формуванню у молоді відповідальності за стан навколишнього середовища. У цьому контексті директор НЕНЦ В. Вербицький зазначає: «Національний еколого-натуралістичний центр Міністерства освіти і науки України сприяє активному впровадженню сучасних науково-методичних розробок, технологій, інноваційних науково-педагогічних проєктів, забезпечує навчально-методичний супровід діяльності закладів позашкільної освіти, які вже сьогодні працюють в інноваційному режимі, створюють інноваційне освітнє середовище та розробляють нові моделі організації освітнього процесу» [68, с.6].

Таким чином, Центр забезпечує підтримку в організації позашкільних екологічних гуртків, конкурсів, фестивалів, наукових досліджень і природоохоронних ініціатив для школярів та студентів. До наймасштабніших сучасних ініціатив НЕНЦ належать:

- Науково-освітній проєкт: «Вчителі та учні беруть участь в екологічному моніторингу Антарктиди» в рамках Міжнародного наукового проєкту «Дослідження стану виводкових колоній пінгвінів *P. раруса* та *P. Adeliae* в підрайоні ККАМЛР 48.1 з використанням мережі фотокамер СЕМР (CCAMLR Ecosystem Monitoring Program)». Мета проєкту: «Отримання здобувачами освіти досвіду роботи в міжнародному науковому проєкті та долучення до зусиль світової науки задля збереження живої природи на планеті» [68, с.6].

- Всеукраїнський екологічний хакатон «REALITY ECOLOGICAL HACK». Цей конкурс на визначення кращих екологічних проєктів та екологічних рішень. Завдання проєкту: «Орієнтуватись на учнівську молодь, яка займається у гуртках, закладів загальної середньої та позашкільної освіти і має певні досягнення у своєму напрямі діяльності, досвід в сфері наукових досліджень і прагне знайти команду або ресурси для реалізації своєї ідеї/проєкту, екологічних та технологічних рішень» [68, с.8] .

- Дослідження у агробіологічній сфері на базі наукових установ Національної академії аграрних наук України. Їх мета – опанування учнівською молоддю сучасними технологіями вирощування та селекції особливих видів біоенергетичних та плодово-ягідних культур [68, с.9] .

- Всеукраїнський конкурс учнівської молоді «Вчимося заповідувати». Цей конкурс залучає дітей різного віку до збереження фіторізноманіття у рамках Всеєвропейської Стратегії, яка спрямовує на збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, та Закону України «Про рослинний світ». Учні здійснюють пошукову роботу з пошуку стародавніх екземплярів дерев, оцінюють їхній стан та роблять власні

висновки щодо охорони від антропогенного навантаження. В результаті формується екологічна свідомість дітей та молоді [68, с.9-10].

- Міжнародний конкурс еколого-валеологічної спрямованості «Ось мій рідний край, ось мій рідний дім». Це індивідуальне змагання школярів як представників шкільної освіти та вихованців закладів позашкілля відповідного віку. Метою конкурсу є розвиток патріотичної та екологічної свідомості школярів. В результаті участі дітей в даному заході розкривається їх творчий потенціал, школярі набувають художньо-творчого досвіду, а в процесі пошукової й природоохоронної діяльності формується еколого-краєзнавча та громадянська компетентність учасників заходу [68, с.9-10].

Наведені заходи не вичерпують повного переліку всеукраїнських активностей, які НЕНЦ організовує для учнів у форматі позашкільної діяльності. Але навіть зазначені заходи засвідчують, що позашкільна екологічна освіта сприяє розвитку таких важливих якостей, як:

1. Екологічна відповідальність – виховання почуття відповідальності за стан природи і готовність вживати заходів щодо її захисту. Це проявляється в активному зборі відходів, участі в акціях з озеленення, та формуванні повсякденних звичок, спрямованих на збереження ресурсів.

2. Активна громадянська позиція – навчання дітей та підлітків усвідомленому ставленню до екологічних проблем, які вони можуть вирішувати через організацію акцій, участь в місцевих ініціативах або навіть ініціювання нових еко-проектів.

3. Інтеркультурна компетентність – через спільні екологічні проекти в межах позашкільних закладів, участь у всеукраїнських конкурсах екологічного спрямування діти можуть здобувати досвід співпраці з ровесниками з інших регіонів чи навіть країн, обмінюючись досвідом екологічних практик та рішень.

4. Навички критичного мислення – під час вивчення екологічних проблем та їх розв'язання діти розвивають уміння аналізувати, ставити

питання та формулювати власні висновки щодо стану довкілля і шляхів його поліпшення.

Повномасштабна агресія РФ проти України значно змінила всі аспекти життя українського суспільства, включаючи систему позашкільної освіти та екологічну діяльність. Війна внесла суттєві корективи в роботу екологічних центрів та організацій, що займаються екологічним вихованням, дослідженнями та охороною довкілля.

Як стверджує А. Корнієнко: «За оперативними даними, станом на 11 квітня 2022 року частина закладів позашкільної освіти у Донецькій, Луганській, Запорізькій, Київській, Харківській, Херсонській, Чернігівській, Миколаївській та Дніпропетровській областях припинили свою діяльність у зв'язку з бойовими діями або окупацією. Не працюють заклади позашкільної освіти, які перебували або перебувають у зоні активних бойових дій у Київській та Донецькій областях. В результаті авіаударів та обстрілів ворожою технікою пошкоджено деякі заклади позашкільної освіти у Миколаївській, Чернігівській, Луганській, Харківській та Київській областях. Зазнала руйнувань частина закладів позашкільної освіти на підконтрольній Україні території в Донецькій області» [52, с. 191]. Такий стан важких втрат, як бачимо, зафіксований уже на другий місяць війни.

Екологічні проблеми, зокрема пошкодження навколишнього середовища внаслідок бойових дій, втрати природних ресурсів, екологічні катастрофи та зміни клімату, стали ще більш актуальними. Це зумовило як перегляд стратегії роботи, так і зміну акцентів у діяльності екологічних центрів. Однією з найбільш істотних змін у діяльності екологічних центрів стала концентрація зусиль на реагуванні щодо екологічних катастроф, які стали результатом військових дій. Бомбардування, пожежі, забруднення водних ресурсів, радіоактивне забруднення та численні інші екологічні проблеми стали наслідками ведення бойових дій. Наприклад, внаслідок руйнування інфраструктури багатьох об'єктів природоохоронного призначення (заповідники, національні парки, гідросистеми), чимало

екологічних центрів зосередили свою діяльність на документуванні цих катастроф та оцінці нанесеної ворогом шкоди.

Зокрема, значного впливу зазнали природні екосистеми, які стали об'єктами прямого фізичного знищення під час наступальних операцій. Руйнування лісових масивів, виникнення лісових та торф'яних пожеж, забруднення ґрунтів і водних ресурсів стали основними екологічними проблемами, з якими зіштовхнулися не лише державні органи, але й екологічні організації. Однією з наймасштабніших екологічних катастроф стало знищення Каховського водосховища. Крім того, є проблема забруднення ґрунтів, повітря, зміни флори та фауни в зонах тривалих бойових дій. В умовах постійної загрози екологічні центри активно працюють над збереженням та відновленням постраждалих територій, займаючись посадкою дерев та іншими заходами з відновлення біорізноманіття [39]. Ще одним аспектом, що зазнав змін під час війни, стала активізація роботи екологічних центрів з психологічної підтримки учнів та молоді. «Екологічна діяльність, зокрема участь у природоохоронних акціях, була спрямована на зменшення стресу та тривожності серед дітей, підлітків та їхніх сімей, які переживали важкі часи через бойові дії. У зв'язку з цим екологічні центри почали активно інтегрувати в свою роботу елементи арт-терапії, екотерапії, організовуючи заняття на природі, де діти могли відволіктись від жахів війни» [52, с. 194].

Отже, позашкільна екологічна освіта не лише передає вихованцям знання про природу, а й сприяє формуванню моральних та етичних норм, стійких моделей поведінки, спрямованих на підтримку гармонії між людиною та природним середовищем. Це є важливим аспектом розвитку громадянської компетентності, адже екологічна грамотність стає необхідною умовою для формування активного та свідомого громадянина.

Зокрема, у Чернівецькій області даний напрям представлений діяльністю двох закладів: Міський центр еколого-натуралістичної творчості молоді (Чернівці), Комунальний заклад «Чернівецький обласний центр еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді» (Додаток 3).

Туристично-краєзнавчий напрям позашкільної освіти має значний потенціал у формуванні громадянської компетентності та національно-патріотичної свідомості учнівської молоді. Його зміст і форми діяльності сприяють глибокому пізнанню історії, природи, культури рідного краю, що, за висловлюванням О. Пошетун є важливим чинником «становлення особистості громадянина, здатного усвідомлювати свою належність до українського народу та відповідальність за його майбутнє» [78, с.20].

Участь дітей і молоді у краєзнавчих дослідженнях, туристичних походах, експедиціях, екологічних акціях сприяє розвитку активної життєвої позиції, патріотичних почуттів, громадянської свідомості. Туристично-краєзнавча діяльність є засобом не лише пізнання Батьківщини, а й емоційно-ціннісного переживання своєї причетності до неї. Така діяльність має інтегрований виховний потенціал, оскільки поєднує пізнавальні, практичні та духовно-моральні компоненти, забезпечуючи цілісне виховання особистості.

Зміст туристично-краєзнавчої роботи у закладах позашкільної освіти спрямований на формування в учнів любові до рідної землі, бережливого ставлення до природної й культурної спадщини, готовності діяти в інтересах своєї громади та держави. Як зазначає Н. Бібік: «Усвідомлення цінності рідного краю, його історії та культури формує базу для розвитку патріотизму й громадянської відповідальності» [50, с.13].

Туристично-краєзнавчий напрям органічно поєднується з національно-патріотичним вихованням через виховання любові до рідного краю через пізнання історико-культурних пам'яток, традицій і звичаїв; формування громадянської активності через участь у волонтерських, екологічних і соціальних ініціативах; розвиток національної ідентичності через осмислення власної приналежності до української спільноти; утвердження цінностей державності – мови, символіки, історичної пам'яті, героїзму українського народу.

Повномасштабна війна РФ проти України істотно вплинула на зміст і форми діяльності позашкільних закладів туристсько-краєзнавчого напрямку.

Їхня робота в умовах воєнного стану набула нового смислового навантаження – від пізнавально-дозвілєвої до соціально-консолідуючої, морально-підтримувальної та патріотично-виховної. Як зазначає В. Вербицький: «Важливим напрямом діяльності закладів позашкільної освіти у час військового стану та післявоєнного відновлення країни є військово-патріотичне виховання, реалізація в позашкільній освіті освітніх, просвітницьких, соціально-культурних та інших програм, проєктів, заходів, спрямованих на формування оборонної свідомості дітей та молоді; надання актуальних знань про міжнародні стандарти військової справи, принципи та найкращі практики держав-членів НАТО; сучасне реформування та потужність Збройних Сил України. Зміст позашкільної освіти у такому контексті вкрай актуальний» [23, с.21]. І далі наведений приклад діяльності гуртка «Оператор безпілотних літальних апаратів» у «Київському Палаці дітей та юнацтва». Зміст навчання має особливості й містить практичну складову, як-от: «Базові вправи на симуляторі; польоти на відкритій місцевості та основні вправи з керуванням; автоматичні режими та функції, створення маршрутів та місій тощо» [23, с.21]

Центри краєзнавства і туризму учнівської молоді нині не лише організовують освітньо-пізнавальні заходи, а й активно долучаються до волонтерських, гуманітарних та просвітницьких ініціатив. Серед основних напрямів їхньої діяльності – проведення краєзнавчих онлайн-експедицій, дистанційних конкурсів, акцій пам'яті, уроків мужності, проєктів «Моя Україна незламна», фотовиставок, присвячених героям-захисникам.

Важливою складовою діяльності цих центрів є організація та проведення Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»), координатором якої виступає УДЦНПВКТУМ. На регіональному рівні обласні центри туризму та краєзнавства забезпечують проведення етапів гри, таборових зборів і тренінгів для роїв.

Гра «Джура» поєднує елементи туристсько-краєзнавчої, військово-спортивної та громадянсько-виховної діяльності. Її зміст ґрунтується на

традиціях українського козацтва, ідеях служіння Батьківщині, розвитку лідерських якостей, готовності до самозахисту й командної взаємодії. Участь у грі сприяє формуванню ключових компонентів громадянської компетентності – відповідальності, національної гідності, правосвідомості, ініціативності.

У період воєнного стану центри краєзнавства і туризму адаптували діяльність у межах «Джури» до нових умов (*Додаток Л*) :

- проводять дистанційні етапи гри (вікторини, онлайн-змагання, вебквести, наприклад, «Рятівник», «Козацька звитяга»);
- організовують патріотичні табори та наметові збори у безпечних регіонах країни;
- проводять навчально-методичні семінари для виховників-координаторів гри, зокрема щодо виховання стійкості та психологічної підтримки дітей;
- реалізують спільні ініціативи з ветеранськими організаціями та громадами, що сприяє вихованню поваги до захисників України й утвердженню історичної пам'яті.

Сьогодні гра «Джура» через діяльність позашкільних центрів перетворюється на ефективний інструмент патріотичного виховання, що поєднує традиційні українські цінності з актуальними завданнями оборонної свідомості.

Поряд із цим значну роль у вихованні патріотичних і громадянських цінностей відіграє Всеукраїнська історико-краєзнавча експедиція-конкурс «Моя Батьківщина – Україна», започаткована ще у 2001 році та модернізована відповідно до сучасних умов. Її мета – залучення учнівської молоді до пошуково-дослідницької роботи по вивченню історії, культури, традицій й духовної спадщини рідного краю, формування активної громадянської позиції та національної самосвідомості.

Тематика експедиції охоплює напрями:

- «Духовна спадщина мого народу»;

- «Козацькому роду нема переводу»;
- «З попелу забуття»;
- «Географія рідного краю»;
- «Мій родовід» тощо.

Під час війни експедиція «Моя Батьківщина – Україна» стала не лише освітньою ініціативою, а й засобом підтримки духовного зв'язку молоді з рідним краєм, способом осмислення власної ідентичності та гордості за українську культуру й народ. Центр краєзнавства і туризму проводять онлайн-етапи конкурсу, виставки дослідницьких робіт, зустрічі з ветеранами та волонтерами, що сприяють формуванню історичної пам'яті та громадянської зрілості.

Отже, у період війни діяльність туристсько-краєзнавчих закладів стала більш змістовною і суспільно значущою. Вона не лише допомагає у справі формування національно-патріотичної свідомості учнівської молоді, а й забезпечує психологічну стійкість, розвиток почуття єдності, довіри та відповідальності за долю своєї держави. Як зазначають фахівці центрів туризму, у період війни краєзнавча діяльність перетворюється на простір духовної підтримки, де дитина не лише вивчає історію, а й усвідомлює себе частиною народу, що бореться за свободу.

Таким чином, сучасна діяльність туристсько-краєзнавчих закладів у період війни є багатофункціональною: вони поєднують освітню, дослідницьку, виховну, соціально-психологічну та патріотичну складові. Через реалізацію таких ініціатив, як «Джура» і «Моя Батьківщина – Україна», позашкільна освіта виконує важливу місію – формує громадянську компетентність, національну самосвідомість і готовність молоді до активної участі у відновленні та розбудові України.

У Чернівецькій області даний напрям представлений діяльністю Чернівецького обласного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства, туризму та екскурсій учнівської молоді та Глибоцького центру туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді.

Дослідницько-експериментальний напрям позашкільної освіти має стратегічне значення у формуванні творчої, науково мислячої, соціально активної особистості, здатної до відповідального прийняття рішень і громадянської участі. Цей напрям представлений насамперед діяльністю Національного центру «Мала академія наук України» (МАН) та його регіональних відділень, що забезпечують систему науково-дослідницької освіти учнівської молоді (*Додаток В*).

Як зазначає Л. Ковбасенко: «Мала академія наук є моделлю середовища, у якому формується не лише інтелектуальний потенціал нації, а й морально-громадянська позиція молоді людини» [48, с.12]. Діяльність МАН передбачає розвиток дослідницької культури, критичного мислення, академічної доброчесності, а також таких особистісних якостей, як відповідальність, ініціативність, здатність до самоорганізації – тобто компонентів громадянської компетентності.

До основних напрямів діяльності МАН України належать:

- підготовка учнів до науково-дослідницької роботи у секціях різних відділень – фізико-технічного, хіміко-біологічного, історико-географічного, філологічного, мистецтвознавчого, соціально-гуманітарного, математичного інженерного, тощо;
- організація щорічного Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів МАН України, що є головною подією у сфері учнівської науки та наукового самоствердження;
- проведення олімпіад, конференцій, форумів і наукових шкіл, які сприяють розвитку комунікативної культури, дослідницьких компетентностей, навичок презентації власних результатів;
- реалізація освітніх програм і курсів для юних дослідників у рамках Наукових ліцеїв і лабораторій МАН;
- міжнародна співпраця, зокрема участь українських школярів у міжнародних конкурсах, проєктах і конференціях (ISEF, GENIUS Olympiad, EUCYS та ін.);

- популяризація науки серед молоді через спеціальні проєкти, музеї науки, STEM-центри, учнівські лабораторії, інтерактивні експозиції та публічні лекції;
- створення і розвиток інноваційної інфраструктури – наприклад, Музею науки МАН, освітньої платформи «МАНЛаб», інтерактивного середовища «Наука – це вона», лабораторій «MANLab.Space» тощо.

У своїй діяльності МАН України реалізує ідеї інтеграції наукового та громадянського виховання. Через дослідницьку роботу школярі навчаються як здобувати нові знання, так і знаходити їх застосування у повсякденні для суспільного блага, усвідомлювати значення наукових відкриттів для розвитку держави, екології, культури та безпеки в масштабах усієї країни (*Додаток Г*).

Дослідницька активність у системі МАН формує ключові компоненти громадянської компетентності, які ми докладно аналізували у першому розділі роботи: а) когнітивний (знання про суспільні процеси, державу, науку, екологію); б) діяльнісний (уміння працювати з інформацією, робити висновки, презентувати позицію); в) ціннісний (відповідальність, ініціативність, доброчесність, повага до прав людини, до національної ідентичності); г) рефлексивний (самооцінка власного зростання та значення обраних досліджень та їх результатів для країни).

Досвід науковців, що працюють в системі МАН засвідчує, що дослідницька діяльність, що ґрунтується на цінностях пізнання, сприяє формуванню громадянина, який мислить критично, здатний діяти на основі знань і переконань [48].

Повномасштабна російська агресія проти України суттєво вплинула на роботу закладів дослідницько-експериментального напрямку. Мала академія наук України швидко адаптувалася до нових умов, зберігши системність освітньої роботи та забезпечивши безперервність наукової діяльності учнівської молоді навіть у найскладніших обставинах.

Однією з ключових трансформацій стало масове впровадження дистанційних і змішаних форматів роботи. Конкурс-захист науково-

дослідницьких робіт МАН, наукові конференції, семінари та тренінги проводяться, здебільшого, онлайн, що дало змогу залучити учасників із усіх регіонів, включно з тимчасово окупованими територіями. Використання цифрових платформ (Zoom, Google Workspace, Moodle, YouTube, МАНЛаб) зробило науку більш доступною та мобільною.

Останніми роками (2024, 2025) частина всеукраїнських заходів (олімпіади, турніри з навчальних предметів, літні профільні школи) перенесені у відносно безпечні західні області України. Це поступово відновлює евристичну атмосферу живого спілкування юних дослідників та пожвавлює генерацію інноваційних ідей.

У воєнних умовах МАН України зосередила діяльність не лише на академічних, а й на виховних і патріотичних завданнях. Як свідчать матеріали офіційного сайту МАН, у 2022–2024 роках були започатковані та реалізовані низка програм, спрямованих на підтримку дітей і педагогів:

- «Наука – це вона» – проєкт, який популяризує досягнення українських науковиць, формує гендерну рівність і гордість за українську науку;
- «Наука: територія героїв» – освітньо-патріотична ініціатива, присвячена вченим, які захищають Україну;
- «МАН допомагає» – волонтерський напрям, у межах якого працівники та вихованці МАН залучаються до збору гуманітарної допомоги, підтримки переселенців і військових;
- «Наука без меж» – програма підтримки дітей, які виїхали за кордон або були вимушено переміщені, що дозволяє продовжити участь у діяльності МАН у дистанційному форматі;
- «Відкриті лабораторії» та МАНLab.Space – мережа наукових просторів і онлайн-лабораторій, які надають можливість продовжувати експериментальну роботу навіть під час війни.
- «Save-спадок» – конкурс колективних проєктів для здобувачів, які прагнуть зробити власний внесок у справу збереження культурної спадщини

України, фіксуючи злочини російських окупантів проти національних історичних пам'яток. Учасники отримують унікальну можливість документувати певні події, а також розвивати уміння аналізу супутникових знімків, що допомагають виявляти, досліджувати і навіть оцінювати масштаби руйнувань.

Особливу увагу приділено психологічній та емоційній підтримці учнівської молоді. У межах проєктів МАН організовуються заняття з медіаграмотності, критичного мислення, безпечної комунікації, що допомагає формувати свідоме ставлення до інформаційної війни та зміцнює громадянську стійкість учнів.

Важливим напрямом стала актуалізація тематики досліджень. Значна частина робіт учнів нині присвячена питанням історичної пам'яті, героїзму українського народу, національної ідентичності, волонтерства, екологічної безпеки в умовах війни, відновлення культурної спадщини тощо. Зрозуміло, що такі дослідження здійснюються у секція суспільно-гуманітарного напрямку, які є досить чисельними в мережі МАН (*Додатки Е, Ж*). Це поєднання наукового пошуку з громадянською та патріотичною позицією поглиблює інтеграцію інтелектуального і духовно-морального виховання.

В умовах воєнного стану діяльність МАН України набуває особливого громадянського змісту: вона виховує молодь, здатну осмислювати події сучасності через призму наукового аналізу й національної гідності.

Отже, у сучасних умовах Мала академія наук України перетворилася не лише на платформу для наукової самореалізації школярів, а й на осередок духовної, інтелектуальної та громадянської підтримки нації. Її діяльність доводить, що дослідницько-експериментальний напрям позашкільної освіти є важливим інструментом формування громадянської компетентності й національної самосвідомості молодого покоління.

В Чернівецькій області даний напрям представлений діяльністю КОПНЗ «Буковинська Мала академія наук учнівської молоді», що є територіальним відділенням МАН України.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Як засвідчує проведений аналіз основних напрямів позашкільної освіти в Україні, система позашкільної освіти унікальна. Кожен напрям позашкільної освіти має власну специфіку у вихованні громадянської компетентності, зумовлену змістом діяльності та методами роботи.

Художньо-естетичний напрям сприяє становленню громадянської свідомості через формування емоційно-ціннісної сфери особистості. Участь дітей у творчих колективах і мистецьких проєктах виховує толерантність, повагу до культурного розмаїття, почуття спільності та національної ідентичності. Туристсько-краєзнавчий напрям, який традиційно поєднаний з військово-патріотичним, забезпечує практичне засвоєння громадянських цінностей через пізнання рідного краю, його історії, природи, культурних пам'яток. Дослідницько-експериментальний напрям, представлений діяльністю Малої академії наук України, формує когнітивний та рефлексивний компоненти громадянської компетентності. Науково-технічний напрям сприяє формуванню раціонального, практичного мислення, відповідального ставлення до праці. Еколого-натуралістичний напрям формує ціннісно-мотиваційний компонент громадянської компетентності, оскільки сприяє усвідомленню зв'язку людини з природою, відповідальності за збереження довкілля, бережливого ставлення до природних ресурсів.

Можна визначити спільні тенденції усіх напрямів українського позашкілля: у всіх напрямках позашкільної освіти громадянська компетентність формується через поєднання знань, цінностей, діяльності та рефлексії; педагог виступає фасилітатором, партнером і наставником у демократичній взаємодії з учнями.

Отже, позашкільна освіта є потужним простором виховання громадянської компетентності учнівської молоді. Її потенціал полягає у добровільному характері участі, практичній спрямованості діяльності, багатстві форм і методів роботи, що забезпечують єдність виховання, навчання та соціального досвіду.

РОЗДІЛ 3.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Сучасні суспільно-політичні умови розвитку України, зокрема війна за незалежність і територіальну цілісність держави, актуалізували потребу у цілеспрямованому формуванні громадянської компетентності молодого покоління. Позашкільна освіта, як гнучка та варіативна складова системи освіти, відіграє важливу роль у цьому процесі. Вона створює простір для практичного вияву громадянської активності, участі у соціально значущих ініціативах, розвитку патріотичних і моральних якостей особистості.

Чернівецька область має давні традиції виховання громадянської свідомості дітей та молоді через позашкільну діяльність. Мережа позашкільних закладів Чернівеччини є досить розгалуженою. Варіюється також кількість дітей, які охоплені позашкільням (*Додатки 3*). Заклади області послідовно впроваджують програми, спрямовані на виховання активного громадянина – патріота України, здатного до відповідальної участі в житті громади, держави, суспільства. Важливою особливістю регіону є поєднання національно-патріотичних і європейських ціннісних орієнтирів, міжкультурного діалогу, що природно впливає з поліетнічного складу населення Буковини та її прикордонного положення.

Досвід закладів позашкільної освіти Чернівецької області у формуванні громадянської компетентності учнівської молоді ґрунтується на системній роботі педагогічних колективів, активній співпраці з місцевими громадами, громадськими організаціями, закладами освіти та культури. Цей досвід включає реалізацію програм національно-патріотичного виховання, краєзнавчо-дослідницьких проєктів, волонтерських ініціатив, заходів із розвитку учнівського самоврядування, громадянської просвіти.

Аналіз регіональних практик дає змогу узагальнити ефективні підходи та педагогічні технології, що сприяють формуванню громадянської

компетентності у вихованців позашкільних закладів. Саме систематизація цього досвіду дозволяє визначити перспективні напрями подальшого розвитку громадянської освіти в умовах післявоєнного відновлення країни та посилення європейської інтеграції України.

У контексті вивчення регіонального досвіду формування громадянської компетентності особливу увагу заслуговує діяльність Чернівецького обласного центру національно-патріотичного виховання, туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді та Буковинської Малої академії наук учнівської молоді. Ці установи посідають вагоме місце у системі позашкільної освіти Чернівецької області, забезпечуючи комплексний підхід до розвитку особистості дитини як громадянина, патріота, дослідника й активного учасника суспільного життя.

Чернівецький обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді реалізовує діяльність, спрямовану на формування у своїх вихованців любові до рідного краю, шанобливого ставлення до національних цінностей, історико-культурної спадщини, усвідомлення себе частиною українського народу. Через туристсько-спортивну, краєзнавчу, екологічну та волонтерську діяльність центр формує відповідальність, колективізм, патріотичні почуття, що є складовими громадянської компетентності. Вихованці залучаються до всеукраїнських експедицій, зокрема «Моя Батьківщина – Україна», до волонтерських ініціатив на підтримку захисників України, а також до роботи місцевих краєзнавчих проєктів, що зміцнюють зв'язок молоді з рідною землею.

Буковинська Мала академія наук учнівської молоді, у свою чергу, виступає центром інтелектуального та науково-дослідницького розвитку учнів, який формує активну громадянську позицію через залучення до наукового пошуку, критичного мислення, усвідомлення відповідальності за майбутнє країни. Діяльність МАН сприяє вихованню молодих лідерів, які

здатні ініціювати суспільно корисні зміни, брати участь у демократичних процесах, обстоювати національні інтереси України на міжнародному рівні.

Таким чином, обидва заклади репрезентують різні, але взаємодоповнювальні моделі формування громадянської компетентності: через практичну діяльність, дієвий досвід і пізнання рідного краю (центр національно-патріотичного виховання, туризму і екскурсій) та через інтелектуальну, дослідницьку активність, розвиток критичного мислення і наукової культури (БМАН). Їхній досвід демонструє, як у межах позашкільної освіти можна цілісно формувати громадянина нової генерації – активного, відповідального, національно свідомого і соціально зрілого.

3.1. Чернівецький обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді як осередок розвитку юних патріотів України

ЧОЦНПВКТЕУМ є провідним осередком позашкільної освіти регіону, що послідовно реалізує державну політику у сфері національно-патріотичного виховання. Основна мета діяльності закладу полягає у формуванні в дітей та учнівської молоді активної громадянської позиції, патріотичних переконань, любові до України, поваги до її історії, культури та духовних цінностей.

Робота Центру ґрунтується на інтеграції туристсько-краєзнавчого, екологічного, військово-патріотичного, волонтерського та дослідницького напрямів. Такий підхід забезпечує цілісне формування громадянської компетентності, що включає пізнавальний (знання про державу, народ, історію), діяльнісний (участь у соціально значущих ініціативах, громадських акціях) і ціннісно-мотиваційний (усвідомлення власної відповідальності та приналежності до української спільноти) компоненти.

Наймасштабнішим напрямом діяльності Центру є організація та проведення в Чернівецькій області Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»). Саме цей проект став стрижнем системної роботи з виховання громадянської свідомості, мужності, дисциплінованості та готовності молоді до захисту України. Гра реалізується

на основі козацьких традицій, що поєднують фізичний, інтелектуальний і духовно-моральний розвиток учасників.

Під час підготовки та проведення гри «Джура» учасники залучаються до різноманітних форм діяльності – таборування, туристичних походів, змагань зі стрийової, туристсько-спортивної, тактичної підготовки, історичних вікторин, творчих конкурсів, волонтерських акцій. Такі заходи сприяють розвитку командної взаємодії, відповідальності, лідерства, самодисципліни, вміння приймати рішення у складних ситуаціях – якостей, безпосередньо пов'язаних із громадянською компетентністю.

ЧОЦНПВТЕУМ координує роботу всіх етапів гри – від шкільного до обласного, забезпечує методичний супровід педагогів, проводить навчально-методичні семінари, готує суддів, організовує вишколи для ройових і виховників. Під час повномасштабної війни Центр активно адаптував програму гри до сучасних умов: посилено волонтерський і громадянсько-захисний зміст, розширено коло соціальних ініціатив, пов'язаних із підтримкою Збройних Сил України, допомогою внутрішньо переміщеним особам та збереженням історичної пам'яті.

Діяльність Центру щодо реалізації Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура») демонструє стабільну позитивну динаміку розвитку за останні роки. Із кожним навчальним роком зростає кількість роїв, куренів і територіальних громад, що долучаються до проведення гри, що свідчить про поглиблення її впливу на процес формування громадянської компетентності молоді області.

Так, протягом 2020-2023 років кількість створених роїв зросла із 122 у 2020-2021 навчальному році до 169 у 2022-2023, а кількість куренів – з 11 до 19. Збільшується також кількість територіальних громад, які організовують власні етапи гри: якщо у 2020-2021 навчальному році їх було 22, то у 2022-2023 – уже 28. У 2024 році цей показник сягнув 35 громад, що підтверджує активізацію місцевих ініціатив і підтримку з боку органів самоврядування.

На сьогодні в області функціонує 19 куренів та 16 гуртків «Джура», які діють на базі закладів освіти і координуються обласним Центром туризму. До їхньої діяльності залучено 148 керівників і виховників, що забезпечує широке охоплення учнівської молоді різних вікових груп. Участь у грі беруть як середні (11-14 років), так і старші (15-17 років) вікові категорії, що сприяє безперервності виховного процесу.

На районному рівні гра також набула системного характеру. У 2023-2024 навчальному році у перших етапах гри взяли участь 22 рої (176 учасників) від Чернівецького району, 14 роїв (112 учасників) від Вижницького та 17 роїв (136 учасників) від Дністровського району. Загалом у старшій віковій групі у 2024 році участь узяли 424 учасники та 106 керівників, а у середній віковій групі – 320 учасників та 80 керівників.

Не менш важливою складовою організаційної діяльності є підготовка педагогічних кадрів. Починаючи з 2020 року, на базі Центру функціонує «Школа виховників джур», у межах якої проводяться вишколи, семінари й тренінги для педагогічних працівників області. Зокрема, у 2020 і 2021 роках проведено по одному вишколу (по 31 учаснику), у 2023 році – ще один (32 учасники), а у 2024 році заплановано два вишколи із загальною кількістю близько 60 педагогів. Географія проведення охоплює Чернівці, Хотин, Вижницю, Добринівці, що сприяє поширенню досвіду та підвищенню кваліфікації виховників на місцях.

Щорічно ЧОЦНПВКТЕУМ організовує семінари-практикуми, фестивалі та конкурси в межах гри: огляд ватр «Слава героям», конкурс звітів про діяльність роїв, регіональні зльоти, а також обласні етапи гри для середньої та старшої вікових груп. Найкращі команди області традиційно представляють Чернівецьку область на III (всеукраїнському) етапі гри, який у 2024 році відбувся на Закарпатті.

Таким чином, статистичні показники свідчать про сталу позитивну динаміку розвитку руху «Джура» в Чернівецькій області. Зростання кількості учасників, громад та виховників, систематизація етапів і підвищення якості

організаційної роботи підтверджують ефективність діяльності Чернівецького обласного центру туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді як базового осередку формування громадянської компетентності через практичну, патріотично зорієнтовану діяльність дітей і підлітків.

Узагальнюючи результати реалізації гри «Сокіл» («Джура») на Буковині, можна стверджувати, що вона виступає дієвим інструментом формування громадянської компетентності учнівської молоді, який поєднує освітній, виховний і суспільно-практичний аспекти. Передусім, через участь у змаганнях, таборуваннях, історико-краєзнавчих пошуках, волонтерських акціях і творчих конкурсах учасники набувають ціннісно-мотиваційного досвіду громадянина-патріота, засвоюють норми та моделі поведінки, засновані на любові до Батьківщини, служінні суспільству, взаємоповазі, відповідальності та дисципліні. Важливо, що гра не обмежується формальними заходами, а передбачає тривалу системну роботу протягом року, у ході якої формуються сталі переконання, навички командної взаємодії, здатність до самоврядування і самореалізації.

Водночас, завдяки практичній спрямованості гри, активно розвивається діяльнісний компонент громадянської компетентності. Участь у походах, змаганнях, таборових зборах формує вміння діяти у колективі, приймати рішення, долати труднощі, відповідати за спільний результат. Саме ці якості лежать в основі активного громадянства, оскільки готують молодь до відповідальної участі в житті громади, до ініціювання і реалізації соціально значущих справ.

Не менш важливим є когнітивний аспект – розширення знань учнів про історію та культуру рідного краю, державотворчі процеси, героїчні сторінки минулого. Через краєзнавчу, історичну та виховну складові гри формується усвідомлення безперервності української державницької традиції, гордість за свій народ і відчуття причетності до спільної історії.

Своєю структурою гра «Сокіл» («Джура») охоплює всі ключові елементи громадянської компетентності – знання, цінності, уміння та досвід

соціальної дії. Її реалізація у Чернівецькій області засвідчує, що системна робота з молоддю у форматі гри сприяє формуванню не лише патріотичної свідомості, а й практичної готовності діяти як свідомий громадянин – відповідальний, ініціативний, здатний до самоврядування і взаємодії з іншими на засадах демократії та гуманізму. Саме тому досвід Чернівецького обласного центру туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді може бути розглянутий як ефективна регіональна модель громадянської освіти позашкільного типу, орієнтована на формування покоління молодих людей, для яких патріотизм і громадянська активність є природними життєвими цінностями.

Важливе місце у виховній діяльності Центру посідають також краєзнавчі експедиції та туристські змагання, зокрема участь у всеукраїнській експедиції-конкурсі «Моя Батьківщина – Україна», регіональних зльотах юних туристів, екологічних акціях. Ці форми сприяють поглибленню знань про історико-культурну спадщину Буковини, виховують повагу до праці й подвигів минулих поколінь, формують емоційно-патріотичну мотивацію (*Додаток К*).

Знаковою складовою діяльності ЧОЦНПВКТЕУМ є організація обласного етапу Всеукраїнської краєзнавчої експедиції учнівської молоді із патріотичною назвою «Моя Батьківщина – Україна». Традиційно експедиція відбувається у листопаді і об'єднує активних представників учнівської молоді, вихованців гуртків та педагогів-керівників із різних громад області.

Експедиція (конференція) проходить у два етапи – заочне оцінювання поданих краєзнавчо-дослідницьких робіт та очний захист найкращих проєктів. Участь у заході беруть представники більшості територіальних громад Чернівецької області, команди комунального закладу ЧОЦНПВКТЕУМ та комунальної обласної спеціалізованої школи-інтернату II-III ступенів «Багатопрофільний ліцей для обдарованих дітей». На розгляд журі подається біля 100 краєзнавчо-дослідницьких робіт, що засвідчує високий рівень зацікавленості учнів у вивченні історії, культури та природи рідного краю.

Учасники працюють за кількома змістовими напрямками: «Духовна спадщина мого народу», «Козацькому роду нема переводу», «Із батьківської криниці», «З попелу забуття» тощо. Тематика представлених робіт охоплює широке коло проблем – від дослідження місцевих традицій, народних промислів і духовної спадщини до вивчення природних об'єктів, географічних особливостей та історичних подій. Значна частина досліджень має виразний національно-патріотичний зміст, спрямований на відновлення історичної пам'яті, популяризацію героїчних сторінок боротьби українського народу за незалежність, вшанування учасників сучасної війни проти російської агресії.

За підсумком членів журі найкращі краєзнавчо-дослідницькі роботи, підготовлені юними дослідниками, рекомендовані для участі у Всеукраїнському етапі експедиції. Це свідчить про високий рівень підготовки учнівської молоді області, їхню здатність до самостійної дослідницької діяльності та вміння презентувати результати власних пошуків.

Проведення Конференції має суттєве виховне й освітнє значення: сприяє формуванню в учасників громадянської активності, любові до свого краю, до Батьківщини, а також усвідомлення власної культурної ідентичності та історичної спадкоємності поколінь. Завдяки діяльності обласного центру туризму і краєзнавства забезпечується координація краєзнавчого руху, підтримка педагогів-ентузіастів і створення простору для реалізації творчих та наукових здібностей учнів.

Вагомість цього конкурсу визначається безпосереднім впливом на формування громадянської компетентності дітей та учнівської молоді. Участь у дослідницько-пошуковій роботі сприяє усвідомленню учнями власної належності до українського народу, відповідальності за збереження культурної та природної спадщини рідного краю, розвитку почуття гідності, національної ідентичності, шани до історії своєї держави. Підготовка краєзнавчих досліджень і їхній публічний захист формують навички критичного мислення, аналітичного підходу, вміння аргументовано відстоювати власну позицію. Саме через такі форми діяльності в учнів

утверджуються ключові складові громадянської компетентності – патріотизм, соціальна активність, толерантність, комунікативність і готовність до участі в суспільному житті. Таким чином, експедиція «Моя Батьківщина – Україна» постає не лише як краєзнавчий конкурс, а як ефективний засіб національно-патріотичного та громадянського виховання учнівської молоді в умовах сучасних викликів.

Суттєвою складовою діяльності Центру є волонтерський рух учнівської молоді, який став невід’ємною частиною громадянського виховання в умовах воєнного стану. Вихованці беруть участь у зборах допомоги для військових, організовують благодійні ярмарки, інформаційні кампанії, виготовляють окопні свічки, маскувальні сітки, листівки для захисників України. Ця діяльність сприяє формуванню в молоді почуття соціальної відповідальності, емпатії та громадянської зрілості.

Діяльність ЧОЦНПВКТЕУМ демонструє ефективну модель формування громадянської компетентності на основі інтеграції туристсько-краєзнавчої, військово-патріотичної та волонтерської роботи. Особливо важливим є досвід організації гри «Сокіл» («Джура»), яка стала дієвим інструментом виховання громадянина-патріота України, здатного діяти в інтересах своєї держави, громади і народу.

Системна реалізація комплексу заходів з національно-патріотичного, громадянського, туристсько-спортивного та краєзнавчого виховання, які охоплюють практично всі громади Чернівецької області є визначальною складовою роботи Центру. Так, у 2023–2024 навчальному році було проведено понад тридцять обласних, регіональних та всеукраїнських подій, у яких взяли участь тисячі дітей, педагогів і виховників.

Серед найпомітніших заходів – конкурс екскурсоводів, які представляють музеї закладів освіти із назвою «Край, в якому я живу», що об’єднав 80 учасників і став ефективною платформою для розвитку краєзнавчих компетентностей, уміння презентувати історико-культурну спадщину рідного краю. Не менш важливим став обласний етап всеукраїнської

фотовиставки «Україна – це ми!», присвячений 105-й річниці Дня Соборності України, що сприяв формуванню у вихованців почуття єдності та гордості за свою державу.

Традиційно вагому частку в діяльності Центру займають туристсько-спортивні заходи, що поєднують фізичний розвиток із вихованням волі, наполегливості та командної взаємодії. Зокрема, протягом 2024 року проведено чемпіонат області зі спортивного орієнтування «Підсніжник», серію змагань у межах всеукраїнської шкільної ліги «Пліч-о-пліч. Разом переможемо!», а також чемпіонат «Парки Буковини», який зібрав понад 380 учасників. Такі форми сприяють не лише популяризації здорового способу життя, а й формуванню готовності до взаємодії, відповідальності та самодисципліни – ключових ознак громадянської зрілості.

Важливим напрямом є організація пізнавально-патріотичних екскурсій і туристичних подорожей, які мають виразну освітньо-виховну спрямованість. Зокрема, у 2024 році відбулися подорожі під назвами «Хотин – цитадель історії», «Протяті каміння та Соколине око», «Найвища гора України – Говерла», у яких загалом узяли участь понад 300 учасників. Такі заходи сприяють не лише ознайомленню з історичними та природними пам'ятками Буковини й Карпат, а й формують любов до рідного краю, екологічну культуру, усвідомлення цінності української землі як невід'ємної частини національної ідентичності.

Особливої уваги заслуговує інтеграція патріотичного виховання з інтелектуальним розвитком молоді. У червні 2024 року Центром проведено практичні заняття в межах програми «Інтелект Буковини» для обдарованих учнів, що об'єднали 50 учасників. Така діяльність демонструє міжгалузевий підхід – поєднання науково-дослідницької, туристсько-краєзнавчої та виховної роботи, спрямованої на формування свідомої, компетентної, творчої особистості.

Не менш значущим аспектом є підготовка педагогічних кадрів через постійно діючу «Школу виховників джур» (вишколи у Вижниці, Хотині,

Чернівцях), семінари, майстерки, конференції. У 2024 році зокрема проведено семінар-практикум із ментального здоров'я у Чернівцях, що засвідчує прагнення Центру не лише зміцнювати патріотичну, а й психологічну стійкість педагогів і вихованців в умовах воєнних реалій.

Яскравими подіями 2024 року стали обласна конференція всеукраїнської краєзнавчої експедиції учнівської молоді «Моя Батьківщина – Україна», що об'єднала 84 учасники, та кампанія «Творча Незалежність 2024: позашкілля UA», де локація «ТуристUA» презентувала одні з кращих практик позашкільної освіти Буковини. Усі ці заходи сприяють розвитку творчої активності, громадянської ініціативи, відчуття єдності поколінь і належності до українського народу.

Отже, діяльність ЧОЦНПВКТЕУМ у 2023–2024 роках має комплексний, багатовимірний характер. Вона поєднує духовно-патріотичне, інтелектуальне, фізичне й морально-етичне виховання дітей і підлітків, забезпечуючи послідовне формування громадянської компетентності як інтегративної якості особистості. Центр став справжнім осередком громадянської освіти в позашкільному середовищі області, який формує молодь, здатну мислити, діяти й відповідати – за себе, свою громаду й державу.

3.2. Буковинська Мала академія наук учнівської молоді як регіональний центр формування юної української наукової еліти

Вагомим чинником формування громадянської компетентності учнівської молоді є діяльність дослідницько-експериментального напрямку позашкільної освіти, яку в Чернівецькій області реалізує комунальний обласний позашкільний навчальний заклад КОПНЗ «БМАНУМ». Заклад є важливою складовою регіональної системи освіти, що забезпечує створення умов для виявлення, розвитку та самореалізації обдарованих дітей, залучення їх до науково-дослідницької діяльності, виховання національно свідомих громадян України. Вся робота БМАНУМ здійснюється у відповідності до Стратегії національно-патріотичного виховання, Концепції громадянської освіти та виховання в системі освіти України, Концепції національно-

патріотичного виховання, а також планів Департаменту освіти і науки Чернівецької обласної державної адміністрації.

Зміст діяльності академії демонструє цілеспрямовану реалізацію державної політики у сфері формування громадянської позиції учнівської молоді крізь призму залучення її до дослідницької, соціальної, волонтерської, культурно-просвітницької активності. На педагогічних радах БМАНУМ системно розглядалися питання реалізації положень Концепції, що відображено у протоколах засідань 2020 – 2023 років, де щорічно затверджувалися плани виховної роботи й заходів із національно-патріотичного виховання. Така системність організаційно-методичної роботи забезпечила послідовність формування у слухачів академії основ громадянської ідентичності, розуміння власної відповідальності перед суспільством і державою.

Упродовж останніх років БМАНУМ організувала й провела значну кількість заходів різного рівня – від обласних до міжнародних, що поєднували науково-дослідницьку, виховну й соціальну складові. Лише протягом 2024/2025 навчального року в межах обласних заходів було проведено понад сорок івентів, у яких взяло участь декілька тисяч учнів із усіх територіальних громад області. Серед них – урочистості з нагоди відкриття нового навчального року в академії (703 учасники), обласний конкурс есе до Дня Гідності та Свободи, літературний вечір «Поезія без меж», наукові заходи до Міжнародного дня числа Пі, конкурс «Дмитро Гнатюк – голос української душі», хакатон «Фізика – наша суперсила», брейн-ринг для знавців історії, екологічна ініціатива «Полювання на сміття», психологічна гра «Вибори», лекторій «Уроки Чорнобиля» у форматі «15х4», обласна конференція «Буковинський край очима юних науковців», інтелектуальні івенти «Математичний спринт», «Відома і невідома Європа» та низка виїзних лабораторій і літніх шкіл. Загалом протягом року різні форми роботи охопили понад трьох тисяч учасників.

Одним із ефективних механізмів формування громадянської компетентності сучасної учнівської молоді є участь у конкурсно-дослідницьких ініціативах, що поєднують наукове пізнання, соціальну активність та креативне мислення. Такі заходи не лише створюють умови для розвитку інтелектуального потенціалу учнів, а й формують у них відповідальне ставлення до суспільних процесів, розуміння цінності громадянської участі, національної ідентичності та академічної доброчесності.

Проведення II етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів Буковинської Малої академії наук упродовж трьох останніх років засвідчило зростання інтересу молоді до дослідження соціальних, історичних, культурних та правових аспектів життя українського суспільства. Значна частина робіт була присвячена питанням прав людини, гендерної рівності, збереження природного середовища, міжкультурного діалогу, розвитку місцевих громад. Таким чином, дослідницька діяльність учнів виступає не лише засобом наукового пізнання, а й інструментом соціалізації, сприяє усвідомленню власної ролі у громадському житті, формуванню цінностей демократії, відповідальності та толерантності.

Такі напрями досліджень безпосередньо сприяють формуванню громадянської компетентності, оскільки спонукають учнів до аналізу суспільних процесів, усвідомлення власної позиції та ролі в розвитку громади. Наприклад, у секції історії були представлені роботи, присвячені волонтерському руху та трансформації національної пам'яті під час війни; у філософсько-суспільствознавчому відділенні – дослідження питань етики відповідальності та правової культури; у відділенні наук про Землю – проєкти, пов'язані з раціональним природокористуванням та екологічною свідомістю.

Значний виховний ефект мають і правила проведення конкурсу, зокрема акцент на академічній доброчесності, що виховує у молоді повагу до інтелектуальної власності, чесність, відповідальність та дотримання етичних стандартів. У процесі підготовки й захисту робіт учасники опановують

навички аргументації, публічного виступу, командної взаємодії з науковими керівниками, що розвиває критичне мислення та комунікативну культуру.

Вагомим напрямом розвитку громадянської компетентності є також участь молоді у обласному конкурсі інноваційних проєктів «IDEAS OF YOUNG PEOPLE», ініційованому Чернівецькою обласною радою спільно з Буковинською Малою академією наук та Чернівецьким національним університетом. Мета конкурсу: участь учнівської та студентської молоді у створенні стартапів, спрямованих на вирішення актуальних суспільних, екологічних, культурних та економічних проблем регіону й держави.

Формат конкурсу передбачає два етапи – відбірковий і фінальний, у межах яких учасники презентують власні інноваційні розробки у вигляді пітч-деків, прототипів чи презентацій. Тематика охоплює широке коло напрямів: екологія та енергетика, охорона здоров'я, освіта, культура і мистецтво, військова інженерія, кібербезпека, електронне врядування, агротехнології, медіа, туризм тощо.

Особливістю конкурсу є його ціннісна спрямованість: проєкти оцінюються не лише за інноваційністю, а й за суспільною значущістю, здатністю поліпшити життя громади, підвищити соціальну відповідальність бізнесу, сприяти екологічній стабільності чи цифровій доступності публічних послуг. Такий підхід формує у молоді громадянське мислення нового типу – орієнтоване на інновації, але водночас соціально відповідальне та спрямоване на спільне благо.

Аналіз тематики робіт учасників конкурсу стартапів засвідчує тенденцію до зростання громадянського виміру наукової та проєктної діяльності. Серед напрямів, що безпосередньо корелюють із формуванням громадянської компетентності, домінують: а) соціологічні дослідження цінностей молоді та особливостей громадянської участі; б) історико-краєзнавчі роботи, спрямовані на збереження культурної спадщини Буковини; в) філософські дослідження проблем свободи, справедливості, прав людини; г) екологічні та географічні проєкти, присвячені відповідальному

природокористуванню; д) інноваційні стартапи у сфері енергозбереження, медіаграмотності, цифрової освіти.

Варто підкреслити, що до складу журі конкурсу залучено представників наукових установ, бізнесу та місцевого самоврядування, що створює умови для співпраці між громадянським суспільством, освітою та владою. Ця модель взаємодії формує у молодих людей розуміння механізмів функціонування демократичного суспільства, стимулює їхню участь у прийнятті рішень на локальному рівні, виховує повагу до партнерства й соціального діалогу.

Якщо попередньо підсумувати педагогічне значення конкурсної діяльності БМАНУМ, то слід зазначити, що залучення учнів до подібних форм діяльності сприяє розвитку критичного мислення, ініціативності, комунікативності, відповідальності, а також формує готовність діяти відповідно до принципів демократії та верховенства права. Крім того, участь у конкурсах підвищує рівень соціальної інтеграції учнів, адже вони взаємодіють із представниками наукової спільноти, органів місцевого самоврядування, громадських організацій.

Таким чином, система науково-дослідницьких і проектно-інноваційних конкурсів, що реалізується в Чернівецькій області, є важливим компонентом громадянської освіти. Вона сприяє не лише інтелектуальному розвитку учнів, а й їхньому становленню як активних громадян, здатних критично мислити, аргументовано відстоювати власну позицію, брати участь у розв'язанні соціальних проблем.

Участь у таких заходах, як Всеукраїнський конкурс-захист науково-дослідницьких робіт МАН і обласний конкурс інноваційних проєктів «IDEAS OF YOUNG PEOPLE», формує у молоді комплекс громадянських компетентностей – соціальну відповідальність, ініціативність, демократичну культуру, академічну доброчесність та орієнтацію на сталий розвиток. Отже, науково-дослідницька діяльність у позашкільному освітньому просторі є не лише інструментом професійного самовизначення, а й потужним чинником формування зрілого, відповідального громадянина України.

Окремо слід відзначити активну участь Буковинської МАН у міжнародних і всеукраїнських проєктах, зокрема міжнародному учнівському проєкті «Friendship bridges cultures», який об'єднав молодь Чернівців, Бухареста й Кишиніва, та всеукраїнських літніх профільних школах МАН, які щороку працюють на Буковині: всеукраїнська школа з фізики (2021 рік), фізики та біології (2022 р), астрономії (2023 рік), біології та радіоелектроніки (2024 р.), літературознавства та фольклористики (2025 р.). Співпраця академії з науковими установами, закладами вищої освіти, обласним центром національно-патріотичного виховання, громадськими організаціями забезпечила міждисциплінарний характер діяльності й сприяла формуванню у вихованців компетентностей взаємодії, партнерства та соціальної відповідальності.

Серед проєктів, реалізованих у співпраці з ЧНУ імені Юрія Федьковича слід відзначити організацію бази практики для студентів факультету історії, політології та міжнародних відносин на локації музею науки БМАНУМ (Додаток К). Даний проєкт триває вже три роки і засвідчує свою дієвість. Не зважаючи на те, що Музей науки має природничий характер, студенти спеціальності «середня освіта. Історія» досить цікаво та результативно проходять виховну практику, підключаючи історичну та громадянську складову у процес ознайомлення відвідувачів з експонатами. Крім того, в процесі практики студенти готують творчі завдання, які спрямовані на популяризацію вітчизняної науки серед учнівської молоді, що сприяє їх громадянському вихованню.

Зміст заходів і наукових програм БМАНУМ засвідчує, що громадянська компетентність формується не лише через традиційні виховні акції, а й через залучення учнів до реальної наукової діяльності, у якій поєднуються інтелектуальний пошук, творча ініціатива й соціальна значущість. Так, щорічні обласні конференції «Буковинський край очима юних науковців» стали платформою для презентування досліджень, присвячених видатним особистостям України, історії та культурі краю, проблемам екології,

збереження культурної спадщини, національної пам'яті. Зокрема, юні науковці представили розвідки, присвячені героям сучасної війни, що свідчить про високий рівень національної свідомості та громадянської зрілості учнів.

Важливою складовою діяльності БМАНУМ є виховна робота, спрямована на розвиток у здобувачів освіти почуття патріотизму, гуманізму, поваги до історії й культури свого народу. Протягом 2020–2023 років у закладі системно проводилися тематичні лекції, круглі столи, виставки, інформаційні години, спрямовані на осмислення історичних подій та вшанування пам'яті героїв України. Зокрема, були організовані заходи до Дня української писемності, Дня Соборності України, Дня Героїв Небесної Сотні, Дня Гідності та Свободи, а також просвітницькі акції в межах проєкту «Видатні українці», під час яких слухачі досліджували життєвий шлях і внесок Андрія Шептицького, Лесі Українки, Григорія Левитського та інших діячів. Важливе місце в системі виховної роботи посідали акції благодійності й волонтерства, спрямовані на допомогу Збройним силам України, внутрішньо переміщеним особам і дитячим центрам підтримки.

Наприкінці 2022 року в структурі БМАНУМ розпочав роботу відділ дослідницько-експериментальної інтерактивної роботи: Центр «Музей науки». Це простір дитячої та юнацької активності не тільки по пізнанню фізичних чи біологічних явищ, що представлені в експозиції. Тут розгортають діяльність проєкти громадянського змісту: «Дві держави», «МАНдротерапія-ДІТИ» – проєкт підтримки дітей військовослужбовців, виставка, присвячена першому космонавту незалежної України Леоніду Каденюку, тощо.

Важливим аспектом реалізації громадянської освіти серед проєктів Музею науки став навчально-практичний курс «Твій голос у школі», який є дієвою моделлю поступового розвитку громадянської активності учнівської молоді. Проєкт побудований за логікою поступового розгортання громадянської участі – від усвідомлення сутності демократичних процесів та ролі учнівського самоврядування до практичної реалізації власних ініціатив у шкільному середовищі.

Курс розпочинають заняття, присвячені темі «Учнівське самоврядування і демократія в школі». Вони сприяють усвідомленню учнями сутності представницьких структур, можливостей їх впливу на адміністративні рішення. Через моделювання «міні-держави» та аналіз реальних прикладів молодіжного врядування учасники навчалися механізмам прийняття колективних рішень, важливості процедур прозорості, підзвітності та відповідальності. Такі підходи закладають основи політичної грамотності, критичного мислення та активної громадянської позиції.

Наступні заняття: «Лідерство, команда, комунікація і взаємодія з громадськістю» та «Конфлікти, вибори та права учнів» – спрямовані на розвиток соціальних, емоційних і комунікативних навичок, необхідних для подальшої ефективної участі молоді у житті громади. За допомогою тренінгів і симуляційних ігор учні навчаються аргументовано відстоювати позицію, вести діалог, домовлятися та досягати компромісів. Вивчення принципів медіації, моделей командної роботи формує вміння конструктивно вирішувати конфлікти та усвідомлювати значення згуртованості й співпраці у демократичному суспільстві. Участь представників громадських організацій у цих заняттях розширювала уявлення учнів про взаємодію між школою, громадою та інститутами громадянського суспільства.

Завершується курс практичними заняттями, на яких учні представляють власні шкільні ініціативи. На той момент учасники вже мають навички планувати мініпроекти, визначати суспільно важливі проблеми, формулювати цілі, розподіляти ролі, складати бюджет і презентувати свої ідеї. Цей етап забезпечує перехід від теоретичних знань до практичної дії, надав учням досвід колективного управління ресурсами, відповідального ухвалення рішень і громадської участі. Симуляційна гра, що завершує курс, дозволяє перевести навчальний процес у формат реального демократичного самоврядування, утверджуючи в молоді почуття власної спроможності впливати на зміни у шкільному й громадському житті.

Результати реальної участі 20 школярів у даному проєкті засвідчили зростання рівня громадянської компетентності учасників: підвищилася здатність до конструктивної комунікації, толерантності, відповідальності, уміння вирішувати конфлікти та брати участь у спільних ініціативах. Всього в проєкті взяли участь 21 учень. Творчі роботи представили 8 учасників.

Таким чином, реалізація проєкту «Твій голос у школі» в межах діяльності Буковинської МАН стала дієвим прикладом практичного формування активної громадянської позиції, перетворюючи освітній процес на простір демократичної дії та співтворчості.

Навесні 2025 року на базі Інституту біології, хімії та біоресурсів ЧНУ імені Юрія Федьковича розпочалася реалізація освітнього проєкту «ВУЛик» (Відкрита Учнівська Лабораторія), ініційований Буковинською Малою академією наук учнівської молоді за підтримки Департаменту освіти і науки Чернівецької обласної державної адміністрації. Проєкт об'єднав понад 60 учнів закладів загальної середньої освіти області, які долучаються до практичної дослідницької діяльності природничого спрямування. У рамках занять учні працювали в університетських лабораторіях, здійснювали мікроскопію біологічних об'єктів, проводили хімічні експерименти, виконували мінідослідження та брали участь в інтерактивних STEM-квестах і тренінгах.

У процесі роботи учні не лише поглиблювали знання з біології, хімії та суміжних дисциплін, але й формували навички наукового мислення, командної взаємодії та самостійного пошуку рішень. Особливу цінність проєкту становило безпосереднє спілкування учасників з викладачами університету, що сприяло популяризації наукових досліджень та орієнтації школярів на продовження освіти у сфері STEM.

Проєкт «ВУЛик» став прикладом успішної співпраці, спрямованої на підтримку здібної та вмотивованої учнівської молоді, розвиток їх дослідницьких компетентностей та популяризацію природничих наук серед школярів Чернівецької області.

Ефективною формою виховного впливу стали й численні екскурсії та культурно-просвітницькі заходи, які знайомили вихованців із культурною спадщиною рідного краю – відвідини музеїв Ольги Кобилянської, Юрія Федьковича, Володимира Івасюка, обласного краєзнавчого музею, участь у тематичних екскурсіях історичними місцями Чернівців, зокрема маршрутом «Чернівці Целанівські». Такі форми роботи не лише розширюють світогляд учнів, а й сприяють емоційному засвоєнню цінностей національної культури, виховують шанобливе ставлення до історії та традицій.

З огляду на особливості воєнного часу, БМАНУМ адаптувала свою діяльність до нових викликів, надаючи пріоритет проєктам, що формують стійкість, гуманістичні цінності, солідарність і віру в перемогу України. Важливим напрямом роботи стало поєднання науково-дослідницької діяльності з волонтерськими та благодійними ініціативами, що інтегрують громадянську освіту в реальні соціальні практики.

Таким чином, діяльність Буковинської Малої академії наук учнівської молоді є системною, цілеспрямованою та результативною щодо формування громадянської компетентності учнівської молоді. Через участь у наукових дослідженнях, конкурсах, освітніх проєктах, соціальних ініціативах та волонтерських акціях учні не лише поглиблюють свої знання, а й засвоюють ключові громадянські цінності – відповідальність, ініціативність, здатність діяти у спільноті, толерантність і патріотизм. Академія стає для них середовищем громадянського становлення, де знання й наука поєднуються з активною громадською позицією, а освітній процес – із вихованням справжніх громадян України.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Аналіз діяльності закладів позашкільної освіти Чернівецької області у контексті формування громадянської компетентності учнівської молоді дає підстави стверджувати, що позашкілля є вагомим чинником виховання національно свідомої, соціально активної та відповідальної особистості. У сучасних умовах воєнного стану, трансформації освітнього простору та

посилення суспільного запиту на патріотичне виховання саме позашкільні заклади демонструють гнучкість, варіативність і високий виховний потенціал у реалізації цілей державної освітньої політики.

Туристсько-краєзнавчий напрям, представлений діяльністю ЧОЦНПВКТЕУМ, відіграє ключову роль у вихованні любові до рідного краю, історичної пам'яті, громадянської відповідальності. Через експедиційно-дослідницьку діяльність, участь у всеукраїнських акціях учнівська молодь набуває досвіду командної взаємодії, ініціативності, лідерства, поваги до культурної спадщини та державних символів. Дослідницько-експериментальний напрям, представлений діяльністю КОПНЗ «БМАНУМ», має особливе значення у формуванні громадянської компетентності, оскільки поєднує інтелектуальний, морально-етичний та патріотичний аспекти виховання. Залучення учнів до науково-дослідницької роботи розвиває критичне мислення, здатність до самостійного аналізу суспільних процесів, вміння аргументовано відстоювати власну позицію. Через участь у наукових конференціях, конкурсах-захистах, форумах, тематичних івентах і волонтерських акціях юні дослідники набувають досвіду громадської участі, соціальної взаємодії, міжкультурного діалогу.

Спільним для всіх напрямів позашкільної освіти є цілеспрямоване створення виховного середовища, де громадянська компетентність формується не лише через навчання, а передусім через діяльність, співпрацю, досвід соціальної взаємодії.

Таким чином, позашкільна освіта Чернівецької області – це потужний інструмент реалізації державної політики національно-патріотичного та громадянського виховання. Її діяльність демонструє ефективність інтеграції освітніх, виховних і соціально-громадянських практик, орієнтованих на становлення активного громадянина України – освіченого, відповідального, здатного до критичного мислення та дії в інтересах суспільства і держави.

РОЗДІЛ 4.

ДОСВІД ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ВЗАЄМОВПЛИВИ

Початком системного розвитку громадянської освіти в Європі дослідники вважають 1978 рік, коли ЮНЕСКО організувало Міжнародний конгрес, присвячений викладанню в закладах освіти прав людини. В ході роботи цього форуму були вироблені рекомендації щодо необхідності запровадження освітніх програм у галузі прав людини. Ці рекомендації стали основою резолюції Комітету міністрів Ради Європи «Про вивчення прав людини». Подальший розвиток цієї ініціативи відбувався завдяки конференції Ради Європи «Підготовка до життя» (1982 р.), на якій було наголошено, що демократичне майбутнє Європейського співтовариства напряму залежить від готовності його громадян підтримувати загальнолюдські цінності, демократію та права людини [36]. Для практичної реалізації цих ідей у 1985 році був заснований Європейський центр громадського виховання (European Centre for Community Education), який сприяв поширенню концепції європейської єдності як соціокультурної спільноти.

Важливим кроком у розвитку громадянської освіти стали заходи ЮНЕСКО початку 1990-х рр., зокрема проведення Міжнародного конгресу із назвою «Освіта – для прав людини й демократії» (1993 р.), де було визначено основні напрями демократичного виховання та освітньої політики в контексті прав людини. Подальшого системного характеру набула діяльність Ради Європи завдяки реалізації у 1997 році масштабного проєкту «Освіта для демократичного громадянства» (Education for Democratic Citizenship). Його метою було формування ціннісних компетентностей, необхідних для активної участі особистості у житті демократичного суспільства, а також визнання важливості освіти як чинника соціалізації та громадянського становлення в умовах формальної і неформальної освіти.

Зміст і стратегічні орієнтири цього підходу відображено у «Декларації та програмі освіти для демократичного громадянства, заснованого на правах і обов'язках громадян» (1999 р.), яка визначала навчання демократії як складову всієї системи освітньої, культурної та молодіжної політики європейських держав[72]. Наступним етапом стало ухвалення «Краківської резолюції» міністрів освіти європейських країн (2000 р.), де громадянська освіта розглядається як засіб формування поваги до прав людини, толерантності, соціальної справедливості, подолання ксенофобії, расизму й агресії, а також як чинник зміцнення громадянського суспільства через підвищення рівня громадянської компетентності. У документі наголошено на багатовимірності поняття громадянства, яке включає політичний, правовий, культурний, соціально-економічний, європейський і глобальний виміри [72, с.30].

Рекомендації Комітету міністрів Європейського Союзу «Про навчання демократичного громадянства» (2002 р.) конкретизували зміст цієї освіти, визначивши її ключовими чинниками забезпечення соціальної єдності, міжкультурного та міжрелігійного діалогу, гендерної рівності й громадянської участі. У документі підкреслено, «що центральне місце громадянської освіти мають посідати вивчення прав людини, законодавства демократичних держав, розвиток критичного мислення, здатність до мирного розв'язання конфліктів і формування відповідальної громадянської позиції» [72, с.35].

Однак, незважаючи на численні міжнародні ініціативи, результати досліджень, проведених у 2010 році в країнах ЄС, засвідчили недостатній рівень обізнаності населення з власними громадянськими правами: лише 43 % респондентів розуміли сутність поняття «громадянин Європейського Союзу», а 48 % визнали, що не мають достатньої інформації про свої права. Ці дані зумовили необхідність нових кроків Ради Європи у галузі освіти для демократії [19].

У 2010 році було ухвалено «Хартію з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини», яка систематизувала напрацювання попередніх років і визначила базові поняття, принципи та напрями подальшої

діяльності держав-учасниць Ради Європи. Цінність цього документа полягає в інтеграції двох взаємопов'язаних сфер – навчання демократії та освіти з прав людини – в єдину концепцію, що підкреслює роль освіти у становленні громадянських компетентностей і поширенні демократичних цінностей.

Подальшим стимулом для популяризації громадянських ініціатив став 2013 рік, оголошений Європейською комісією Європейським роком громадян. Упродовж року на загальноєвропейському, національному та місцевому рівнях проводилися конференції, публічні слухання й інформаційно-просвітницькі заходи, спрямовані на інформування громадян ЄС про їхні права та можливості участі у демократичному житті Співтовариства. Програма передбачала стимулювання мобільності, міжкультурного діалогу, соціальної згуртованості та усвідомлення спільної європейської ідентичності.

Європейський досвід доводить, що громадянська освіта є стратегічним напрямом розвитку сучасного суспільства, невід'ємним складником державної політики й основою формування демократичної культури. Досвід громадянського виховання країн Європейського Союзу є надзвичайно цінним для вдосконалення української системи освіти в умовах розбудови демократичного суспільства. Як зазначає І. Дзюбенко: «Реформування системи освіти на гуманістичних засадах, виховання громадянина, формування його громадянської культури, збереження почуття національної гордості та посилення патріотичних настроїв стає пріоритетним завданням розвитку демократичної України» [36, с. 16]. Авторка акцентує, що через події останніх років, які загострили потребу в захисті національних інтересів, зростає актуальність підвищення рівня патріотизму серед молоді. У цьому контексті надзвичайно важливим є вивчення європейського досвіду громадянського виховання, адже, як продовжує авторка: «Країни ЄС мають усталені традиції спільного вирішення педагогічних проблем формування громадянськості учнівської молоді» [36, с.16] і демонструють ефективні моделі інтеграції демократичних цінностей у зміст освіти.

Європейська педагогіка громадянського виховання поєднує формальну й неформальну освіту, діяльність родини, школи та громадських інститутів, створюючи єдиний виховний простір. Зміст громадянської освіти в європейських країнах суттєво змінився під впливом суспільно-політичних трансформацій. У процесі демократизації відбувається трансформація патріотичного виховання у «формування громадянськості», основу якого становлять права та свободи людини і громадянина, повага до гідності особистості, толерантність, дисциплінованість і гуманізм. Сьогодні чимало країн наголошують на нерозривному зв'язку між освітою і громадянським й патріотичним вихованням, оскільки саме освіта забезпечує усвідомлення ролі особистості в демократичному суспільстві.

Європейські держави, маючи різні історичні традиції, виробили власні моделі громадянського виховання. У Великій Британії, зокрема, громадянська освіта охоплює як шкільний, так і позашкільний простір. В освітніх закладах запроваджено обов'язковий курс із громадянства, який спрямований на розвиток моральної стійкості, почуття відповідальності, любові до культурної спадщини, толерантності та правдивості. Дослідниця І. Дзюбенко так формулює свою думку: «Основною метою шкільної освіти цієї країни є формування моральної стійкості особистості» [36, с.18]. Значну роль у формуванні громадянських і патріотичних цінностей відіграє діяльність Сил кадетів (Cadet Forces) – державної позашкільної програми Міністерства оборони, у межах якої понад 120 тисяч юнаків і дівчат проходять підготовку в армійських, морських і повітряних підрозділах. Участь у таких програмах сприяє не лише військовому навчанню, а й розвитку свідомої дисципліни, колективізму, відповідальності, знань із історії та соціальних наук. Головною метою цих програм є розширення «служіння своєму народові та країні» серед якомога більшої кількості молодих людей, а не формування мілітаристичних установок. Такий підхід поєднує патріотичне та громадянське виховання, орієнтуючи молодь на активну участь у житті держави

Польща демонструє інший, але не менш показовий приклад. Тут поєднано державне законодавче регулювання, виховну практику школи й діяльність громадських об'єднань. У Законі Республіки Польща «Про систему освіти» підкреслено, що «патріотичне навчання та виховання сприяє розвитку в молодих людей почуття відповідальності, любові до Батьківщини й поваги до культурної спадщини Польщі» [36, с.18]. Основними інституціями, відповідальними за виховання громадянина, визначено родину, школу, громадські організації, костел і засоби масової комунікації. Саме школа є тим середовищем, де формуються засади солідарності, демократії, терпимості, справедливості та свободи, а завданням учителя має бути якісна підготовка дітей і молоді до участі у громадському та суспільному житті із розумінням важливості безкорисливого служіння і добрих справ для своєї країни.

Важливе місце в польській системі громадянського виховання належить програмі «Патріотизм завтрашнього дня», яка спрямована на залучення молоді до національних традицій, шанування символів і видатних подій історії держави. Ця програма реалізується комплексно – через шкільні урочистості, медійну комунікацію, культурні акції, виховання «локального патріотизму», який поступово розширюється до усвідомлення загальнонаціональної ідентичності [36, с.20]. Наприклад, дошкільнят навчають гімну, знайомлять із державними символами, проводять екскурсії до музеїв і пам'ятників, виховуючи гордість за свій край.

Надзвичайно вагому роль у польському досвіді відіграє Союз польського харцерства – потужна молодіжна організація скаутського типу, що сприяє громадянському вихованню учнівської молоді й спирається на моральні та християнські цінності. Харцери ставлять своїм завданням служіння Богу, Польщі та родині, поєднуючи моральне й фізичне виховання з активною громадською діяльністю. Такий досвід підтверджує, що ефективне виховання громадянина ґрунтується на поєднанні духовно-моральних цінностей, громадянської освіти й соціальної практики.

Досвід Німеччини в галузі громадянської освіти і виховання розглядає В. Крамар у статті: «Виховання по-німецьки: бути громадянином, піклуватись про інших», опублікованій на електронному ресурсі Радіо Свобода [59]. Авторка зазначає, що німецький досвід формування громадянської свідомості є одним із найпоказовіших у Європі. За відносно короткий історичний період після Другої світової війни Німеччина пройшла шлях від країни з авторитарним минулим до демократичної держави з потужним громадянським суспільством. Саме ця обставина змушує нас більш докладно зупинитися на розгляді німецького досвіду громадянського виховання, який, може виявитися одним з таких, що міг би бути наслідуваним в Україні. Як підкреслює В. Крамар, процес відбудови держави супроводжувався глибокими соціальними трансформаціями, у ході яких «німецьке суспільство пережило перехід від підданих до активних громадян» [59]. Цей перехід став можливим завдяки цілеспрямованій політиці виховання демократичної культури, заснованої на свободі, людяності та взаємній відповідальності.

У центрі німецької моделі громадянського виховання – ідея розвитку соціальної компетентності, що розуміється як здатність особистості бути небайдужою, толерантною, здатною до співчуття, поваги до інших і активної участі в суспільному житті. Як зазначається у публікації, саме ці риси є основою, з якої починається формування у дитини громадянської компетенції німецькими вчителями, котрі «поруч із родиною несуть відповідальність за розвиток дитини як гідної та самодостатньої особистості» [59]. Таким чином, школа в Німеччині виступає не лише освітньою, а й морально-виховною інституцією, покликаною виховати відповідального громадянина, здатного діяти на засадах солідарності.

В. Крамар у своєму інтерв'ю цитує колишнього керівника представництва Фонду Конрада Аденауера в Києві Ніко Ланге: «Народитись та проживати у країні ще не означає бути громадянином. Громадянином є та людина, яка цікавиться не лише собою, а й долучається до пошуку розв'язання суспільних проблем» [59]. Це твердження відображає основоположний

принцип німецької громадянської освіти: відповідальність перед суспільством є невід’ємною складовою особистої свободи.

Важливою особливістю німецького досвіду формування громадянської компетентності є висока суспільна активність населення, що виявляється у діяльності громадських об’єднань та асоціацій. Згідно з даними, наведеними у статті В. Крамар, у Німеччині функціонує понад півмільйона офіційно зареєстрованих об’єднань і спілок: приблизно сім на кожну тисячу жителів, і їхня кількість щороку зростає [53]. Ці об’єднання охоплюють найрізноманітніші сфери – від спорту, культури, екології та захисту тварин до політичної й соціальної активності. Така розгалужена мережа асоціацій формує «культуру участі», що є сутністю німецької демократії: кожен громадянин відчуває себе не лише спостерігачем, а й співтворцем суспільного життя.

Німецька модель передбачає, що громадянин і держава – не протилежні сторони, а єдина система взаємної відповідальності. Цей підхід докорінно відрізняється від уявлення, поширеного у посткомуністичних суспільствах, де громадяни та держава часто сприймаються як сторони, що протистоять одна одній. У німецькій політичній культурі домінує принцип «громадяни і є держава», який означає, що саме суспільство є носієм влади, а держава виконує роль організатора і гаранта умов для громадської активності.

Отже, громадянська освіта в Німеччині є практичною школою демократії, де учнівська молодь вчиться не лише знати свої права, а й активно їх реалізовувати, співпрацювати заради спільного добра. Держава створює для цього відповідне середовище – гарантує свободу об’єднань, підтримує громадські ініціативи, забезпечує якісну освіту та соціальні умови для самореалізації. Німецький досвід доводить, що громадянське виховання є не лише педагогічним, а й державотворчим процесом. Воно спрямоване на розвиток особистості, здатної до самостійного мислення, соціальної активності, відповідальності та солідарності, що є запорукою стабільності демократичної держави.

Не слід залишати без уваги країни Європейської півночі, оскільки саме вони є лідерами демократичних процесів континенту.

Так, у Данії громадянська освіта тісно пов'язана з етичними стандартами суспільства, що регламентують взаємодію громадян і держави, а також з інтеграційною політикою щодо іммігрантів. У країнах Балтії громадянська освіта є невід'ємною складовою освітньої політики: у Литві вона базується на поєднанні «формування навичок громадянської дії та розвитку громадянського мислення» через формальні й неформальні освітні програми, а в Латвії шкільна військова підготовка поєднується з громадянським вихованням, формуючи готовність молоді до служіння Вітчизні[36].

Підсумовуючи, ми погоджуємося з висновками авторів, цитованих у підрозділі публікацій (І. Дзюбенко та В. Крамар), що попри розмаїття форм і підходів, європейські країни об'єднує спільна мета – виховання свідомого, активного, відповідального громадянина, який поважає демократичні цінності, володіє почуттям власної гідності, знає свої права та обов'язки й готовий діяти на благо суспільства. Зокрема, Дзюбенко підкреслює: «Україна під час реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді має спиратися на вже набутий досвід провідних країн світу для вибору необхідних інструментів, адаптувавши їх до сучасних реалій і потреб» [36, с.21]. Таким чином, європейський досвід громадянського виховання демонструє, що стрижнем ефективної системи є гармонійне поєднання патріотизму з демократизмом, традицій з модерністю, моральності з правосвідомістю. Для України цей досвід є стратегічно важливим, адже сприяє розвитку громадянської компетентності, формуванню активної позиції молоді й зміцненню демократичних основ державності.

Аналіз досвіду громадянського виховання країн Європейського Союзу дає змогу зробити висновок, що громадянська освіта в європейському контексті розглядається не лише як навчальна дисципліна, а як цілісний соціально-педагогічний механізм формування демократичної культури суспільства. Вона поєднує формальні та неформальні освітні практики,

інституції держави, родини, школи, громадських організацій та церков, забезпечуючи спадкоємність виховного впливу.

Дослідження свідчить, що країни Європи – Велика Британія, Польща, Німеччина, Данія, Литва, Латвія – виробили власні моделі громадянського виховання, які, попри відмінності, мають спільну рису: спрямованість на активну соціальну участь молоді. У британській моделі підкреслено морально-ціннісний вимір громадянства; у польській – поєднання патріотизму й громадянської відповідальності; у німецькій – раціональне осмислення політичних процесів та здатність діяти на основі солідарності. Усі ці приклади доводять, що громадянська освіта є інструментом консолідації суспільства і засобом протидії радикалізму, ксенофобії та соціальній апатії.

Для України європейський досвід має не лише пізнавальне, а й практичне значення. В умовах суспільних і безпекових викликів він може стати основою для вдосконалення змісту національно-патріотичного та громадянського виховання, розвитку компетентнісного підходу в освіті, посилення співпраці держави з громадським сектором. Врахування цих підходів сприятиме формуванню молоді з активною громадянською позицією, готової діяти відповідально у демократичній державі та захищати її суверенітет і цінності.

Українська модель, втілена здебільшого в національних концептуальних документах та практиках позашкільних закладів, демонструє прагнення інтегрувати європейські принципи, але робить це за специфічних обставин – безпекових викликів, відсутності єдиної методичної платформи та неоднорідності ресурсного забезпечення регіонів. У працях вітчизняних авторів відзначено, що громадянське виховання в Україні поступово трансформується в ширшу проблему формування громадянськості [12; 26; 35], однак реалізація цього переходу у позашкільлі відбувається фрагментарно: сильні локальні ініціативи (волонтерські центри, військово-патріотичні гуртки, туристичні центри, школи лідерства) сусідять із нестачею системного навчання педагогів і відсутністю єдиних освітніх програм з цього напрямку.

Дійсно, порівняно з європейськими практиками, вітчизняне позашкілля має низку специфічних рис: по-перше, велику кількість волонтерських і патріотичних проєктів та програм, що виникли як відповідь на зовнішню агресію на зовнішні загрози; по-друге, значний державний запит на формування національно-патріотичної свідомості молодого покоління; по-третє, більшу залежність успіху зазначених проєктів програм від громадських організацій і благодійників, ніж від державної підтримки. Натомість у багатьох країнах ЄС позашкільні (неформальні) інститути є частиною усталеної інфраструктури громадянського виховання: державна політика забезпечує кадрову підтримку та фінансування, а школи й громадські структури координують свої зусилля у довгострокових програмах формування громадянської компетентності.

Аналіз змістових акцентів виявляє наступні співвідношення. У європейських моделях (приклади Німеччини, Великої Британії, країн Балтії) особливу увагу приділяють розвитку соціальної компетентності (служіння громаді, солідарність, волонтерство), демократичним практикам (шкільне самоврядування, обговорення суспільних проблем, участь у місцевому житті) і формуванню структур участі (асоціації, скаутські рухи, кадетські підрозділи). У польській моделі додатково спостерігається сильний елемент державної національно-патріотичної політики (державні програми, правова регламентація ролі школи й сім'ї). В українському позашкіллі наразі сполучаються елементи обох підходів: сильні патріотичні програми та громадські ініціативи з одного боку, потреба у розвитку сталих інституцій участі й методичного забезпечення – з іншого [41].

Щодо інституційних механізмів, європейський досвід демонструє перевагу моделі «підтримка й делегування»: держава створює умови (законодавство, фінансування, освітні стандарти), але делегує значну частину виконання громадським організаціям і місцевим громадам, що стимулює ініціативність і різноманіття практик. Приклад досвіду Німеччини доводить, що висока щільність громадських об'єднань (понад півмільйона зареєстрованих асоціацій) формує культуру участі і забезпечує природні майданчики для

позашкільного виховання громадян [53]. В Україні ж ефективне поєднання державної підтримки та розвиненого третього сектора (учнівські товариства, молодіжні об'єднання та рухи) ще формується.

Відрізняються і акценти на діяльнісних методах і моделюванні громадянських практик у європейських програмах: рольові ігри, дебати, участь у місцевих ініціативах, волонтерські проєкти, шкільне самоврядування – усі ці елементи спрямовані на формування компетентностей через діяльність. Українське позашкілля також використовує діяльнісні форми (екскурсії, військово-патріотичні вишколи, краєзнавчі експедиції), але методичне забезпечення цих форм (структурні навчальні модулі, стандарти компетентностей, підготовка тренерів) часто є фрагментарним. Отже, необхідним кроком є систематизація методик позашкільного громадянського навчання за компетентнісним підходом [39].

У сфері підготовки кадрів ЄС демонструє постійні програми підвищення кваліфікації для вчителів і лідерів позашкільних ініціатив (мультирівнева підготовка, сертифікація, мобільність)[36]. В Україні ж проблема кадрової підготовки залишається однією з ключових перешкод: відсутні стандартизовані програми підготовки інструкторів для позашкілля з орієнтиром на громадянські компетентності, що обмежує використання кращих європейських практик.

Варто відзначити, що попри численні переваги європейських моделей громадянської освіти, українська система має унікальну особливість, яка відсутня у більшості країн Європейського Союзу, – інституційну модель Малої академії наук України (МАН). На відміну від європейських практик неформальної дослідницької освіти, де залучення учнів до наукової діяльності здійснюється через окремі ініціативи, гуртки чи короткострокові програми при школах і університетах, в Україні створено цілісну мережеву структуру державного рівня, що функціонує системно, із чіткою вертикаллю організацій, координацією та методичною підтримкою.

МАН України поєднує науково-дослідну, виховну та громадянсько-ціннісну складові. Як було продемонстровано у попередніх розділах, участь

школярів у дослідницьких секціях не лише розвиває наукове мислення, а й формує ключові громадянські якості: відповідальність, ініціативність, уміння працювати самостійно та в команді, публічно відстоювати власну позицію, діяти за етичними принципами наукової доброчесності. Це фактично створює умови для розвитку громадянської компетентності через інтелектуальну самореалізацію [48].

Європейські системи громадянської освіти у позашкільному секторі, попри свою ефективність у формуванні активного громадянства, не мають подібної державної платформи, що поєднувала б дослідницьку діяльність учнів з громадянським вихованням. У країнах ЄС дослідницькі навички формуються переважно через короткотермінові проекти, шкільні лабораторії, клуби за інтересами або програми підтримки талановитої молоді на рівні регіонів чи університетів. Водночас їхній характер переважно локальний, і відсутня централізована система, подібна до української МАН, яка забезпечує наступність, методичне керівництво та національні стандарти науково-дослідної роботи школярів.

Перевагою української моделі є також поєднання науково-дослідного і виховного компонентів. МАН реалізує не лише освітню, а й ціннісну місію, виховуючи у молоді патріотизм, соціальну відповідальність, культуру діалогу та критичного мислення. Участь у конкурсах-захистах робіт, наукових школах, експедиціях і конференціях сприяє розвитку самостійності, громадянської активності, навичок публічної комунікації, що відповідає сучасним європейським уявленням про компетентнісну освіту.

Таким чином, МАН України виконує роль державної моделі неформальної громадянсько-дослідницької освіти, яка об'єднує інтелектуальний розвиток і громадянське становлення учнівської молоді. Вона забезпечує системність, наступність і відкритість – ті характеристики, які європейська практика поки реалізує переважно через розгалужені, але несистемні ініціативи. Це дозволяє розглядати МАН як одну з найуспішніших форм вітчизняного досвіду, що може бути презентований як український

внесок у європейський простір громадянської освіти, адже поєднує дослідницьку культуру з формуванням громадянських компетентностей і демократичних цінностей.

Таким чином, в умовах відкритості освітніх просторів Європейських країн та України, ми можемо говорити не тільки про вплив закордонного досвіду на освітні процеси в Україні, а про систему взаємовпливів, що починає формуватися і має перспективи розвитку. З одного боку, ми спостерігали, що формування громадянської компетентності у закладах позашкільної освіти в Україні відбувається в умовах активного впливу європейських освітніх стандартів і практик, що відображає прагнення країни до євроінтеграції та відповідності ціннісним орієнтирам демократичного суспільства. Цей процес є багатовимірним і включає як запозичення європейських моделей, так і збереження національних особливостей, що разом формують унікальний освітній простір.

Перш за все, європейські цінності все більше інтегруються в українську систему позашкільної освіти. Українські заклади та організації почали використовувати методики неформальної освіти, які традиційно широко застосовуються в Європі, зокрема роботу з молоддю через клуби, волонтерські рухи, інтерактивні тренінги і соціальні проєкти. Ці підходи сприяють розвитку у молоді практичних навичок участі у громадському житті.

Водночас українська система позашкільної освіти має власний, унікальний контекст, зумовлений історичними, соціальними та політичними викликами. Зокрема, особливості патріотичного виховання, формування громадянської свідомості в умовах зовнішньої агресії, мобілізації молоді до соціальної активності, роблять український досвід цінним для європейської спільноти. Саме ці аспекти часто стають предметом обговорення і інтеграції в рамках спільних міжнародних проєктів. Крім того, ми бачимо, що унікальний досвід діяльності української МАН є цікавим для європейської спільноти. Саме тому Мала академія наук України працює під егідою ЮНЕСКО та успішно представляє свій досвід на міжнародних наукових форумах.

Ключовим інструментом взаємовпливу Європейських та української освітніх традицій в площині розвитку громадянської компетентності є спільні міжнародні проєкти неформальної освіти, які реалізуються в рамках програм Європейського Союзу, зокрема Erasmus+ та Youth in Action [107; 108]. Ці програми підтримують партнерство між українськими і європейськими закладами позашкілля, сприяючи обміну методиками, проведенню тренінгів, молодіжних обмінів та організації волонтерських ініціатив. Наприклад, проєкт «Youth for Democracy» (молодь за демократію) залучає молодь із України та деяких європейських країн до спільної роботи над розвитком лідерських якостей і громадянської відповідальності через неформальне навчання та практичні заходи [108]. Інший приклад – ініціатива «Active Citizens» – програма Британської Ради для молоді, спрямована на міжкультурний діалог та соціальний розвиток, мета якої – створення мережі молодих лідерів, які впроваджують соціальні зміни у своїх громадах, використовуючи навички ненасильницького діалогу, поваги до різноманіття та рівних можливостей. Наразі ця програма об'єднує молодіжні організації з України, Польщі, Німеччини та Британії для обміну досвідом у сфері толерантності та боротьби з дискримінацією [109].

Такі проєкти не лише сприяють впровадженню європейських стандартів в українську систему, а й створюють платформу для презентації українського досвіду, зокрема в питаннях національної ідентичності та громадянської стійкості в умовах кризових ситуацій. Це взаємне збагачення дозволяє адаптувати підходи до формування громадянської компетентності відповідно до реалій кожної країни.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Отже, взаємовплив європейської та української систем формування громадянської компетентності в позашкіллі є складним і багатограним процесом. Він ґрунтується на інтеграції європейських цінностей, збереженні національних особливостей та активній співпраці через спільні проєкти

неформальної освіти. Це робить процес виховання молоді більш комплексним, адаптивним і ефективним у контексті сучасних соціокультурних викликів.

Порівняльний аналіз європейського та українського досвіду формування громадянської компетентності засвідчує спільне прагнення до виховання активного, відповідального, демократично орієнтованого громадянина, здатного діяти на благо суспільства і держави. У країнах Європейського Союзу громадянська освіта виступає невід’ємною складовою державної політики та шкільної і позашкільної діяльності, охоплюючи формальну й неформальну освіту, сім’ю, громадські об’єднання та місцеві громади. Її метою є розвиток соціальної компетентності, культури участі, поваги до прав людини та принципів демократії. Український досвід, що формується у складних умовах суспільних і безпекових трансформацій, поступово наближається до цієї моделі, водночас зберігаючи власну ідентичність і педагогічні традиції патріотичного виховання.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна стверджувати, що мета магістерської роботи досягнута, а поставлені завдання реалізовані. У процесі наукового пошуку теоретично обґрунтовано основні засади та структуру громадянської компетентності як ключової характеристики особистості, визначено її роль у становленні активного громадянина в умовах сучасного українського суспільства. Розкрито особливості діяльності позашкільної освіти по формуванню громадянської компетентності учнівської молоді, проаналізовано зміст, форми та методи роботи різних напрямів позашкільної освіти, узагальнено позитивний досвід їх упровадження на теренах Чернівецької області. Проаналізовано традиції громадянської освіти окремих Європейських країн, виявлені їх особливості та взаємовпливи європейського та українського досвіду. Отримані результати підтверджують, що формування громадянської компетентності є інтегрованим процесом, який поєднує освітні, виховні та соціально-практичні аспекти, а позашкільна освіта має значний потенціал для його реалізації.

Встановлено, що вітчизняні й міжнародні документи визначають громадянську компетентність не лише як результат навчання, а як здатність особи діяти відповідально та активно в демократичному суспільстві, керуючись ідеями прав людини, свободи, рівності, справедливості та солідарності.

На законодавчому рівні громадянська компетентність окреслена в Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти (2020) та в Концепції розвитку громадянської освіти (2018), які наголошують на необхідності формування у молодого покоління здатності усвідомлено брати участь у суспільному житті, відстоювати власну позицію, дотримуватися правових і моральних норм, виявляти патріотизм та солідарність. Таким чином, громадянська компетентність розглядається як важлива передумова формування демократичної культури та громадянського суспільства в Україні.

Аналіз наукових джерел засвідчив, що проблема громадянського виховання й освіти має глибоке історико-педагогічне коріння у вітчизняній традиції. Педагогічні погляди Г. Ващенка, І. Беха, О. Пометун та інших дослідників розкривають ідею виховання громадянина як морально відповідальної, духовно зрілої та соціально активної особистості. Ці ідеї органічно інтегровані у сучасні підходи до громадянської освіти, що спирається на єдність виховання, навчання й практичної діяльності.

Важливим висновком є те, що громадянська компетентність не формується стихійно – вона потребує системної освітньо-виховної діяльності, у якій навчальний і позашкільний простір діють узгоджено. Активні методи навчання, проєктна та волонтерська діяльність, моделювання демократичних процедур у дитячих і молодіжних колективах сприяють поєднанню знань і цінностей з практичною активністю.

Розглянуті моделі громадянської компетентності доводять її інтегративний характер. Найбільш поширеною є структура, що включає когнітивно-знаннявий, ціннісно-мотиваційний, діяльнісно-поведінковий і рефлексивно-аналітичний компоненти. Вони відображають взаємозв'язок між знаннями, цінностями, установками, уміннями та здатністю до самоаналізу. Саме через їх взаємодію забезпечується перехід від усвідомлення громадянських принципів до реальної громадянської участі.

Таким чином, громадянська компетентність постає як ключова характеристика особистості, необхідна для існування у сучасному демократичному суспільстві. Вона забезпечує здатність людини до усвідомленого виконання громадянського обов'язку, участі у розбудові правової держави, формування патріотизму та соціальної відповідальності. Теоретичний аналіз засвідчує, що її розвиток є важливою умовою сталості суспільства й ефективності національної системи освіти в цілому.

Позашкільна освіта в Україні є важливою складовою національної системи виховання і має значний потенціал у становленні активного, відповідального громадянина. Її зміст, форми та напрями діяльності

забезпечують створення простору для практичного засвоєння демократичних цінностей, набуття соціального досвіду, розвитку ініціативності, самостійності та патріотичних почуттів учнів.

З'ясовано, що сучасна система позашкільної освіти функціонує як відкрите, багатoproфільне освітнє середовище, зорієнтоване на реалізацію прав дитини, підтримку її індивідуальних інтересів, сприяння самореалізації та соціалізації. Нормативно-правова база – Закон України «Про освіту», Концепція розвитку позашкільної освіти, Державна стратегія національно-патріотичного виховання – визначають позашкільля як важливий інструмент формування громадянських і соціальних компетентностей.

Кожен напрям позашкільної освіти має власну специфіку у вихованні громадянської компетентності, зумовлену змістом діяльності, методами роботи та виховними можливостями середовища. У всіх напрямках позашкільної освіти громадянська компетентність формується через поєднання знань, цінностей, діяльності та рефлексії; педагог виступає фасилітатором, партнером і наставником у демократичній взаємодії з учнями. Разом із тим окреслено низку проблем – нерівномірність ресурсного забезпечення, недостатній рівень інтеграції громадянської тематики в окремих програмах, потребу у спеціальній підготовці педагогів до реалізації завдань громадянської освіти.

Отже, позашкільна освіта є потужним простором виховання громадянської компетентності учнівської молоді. Її потенціал полягає у добровільному характері участі, практичній спрямованості діяльності, багатстві форм і методів роботи, що забезпечують єдність виховання, навчання та соціального досвіду. Подальше підвищення ефективності цього процесу потребує цілеспрямованої державної підтримки, удосконалення освітнього змісту та активної співпраці позашкільних закладів із громадськими інституціями, школами, родинами та місцевими громадами.

Вивчення досвіду позашкільних закладів Чернівецької області засвідчило високий рівень організації та системності роботи, спрямованої на

формування громадянської компетентності учнівської молоді. У сучасних умовах війни та трансформаційних процесів в українському суспільстві позашкільна освіта регіону демонструє здатність оперативно реагувати на виклики часу, пропонуючи дітям і підліткам простір для розвитку національної ідентичності, соціальної активності, критичного мислення та відповідального ставлення до громади й держави. Діяльність установ позашкільної освіти Буковини поєднує виховні, освітні та соціально-практичні компоненти, забезпечуючи комплексне становлення громадянської позиції та формування ключових компетентностей сучасного українського громадянина.

Показовим є досвід ЧОЦНПВКТЕУМ, який реалізує інтегровану модель громадянської освіти на основі туристсько-краєзнавчої, військово-патріотичної, екологічної та волонтерської діяльності. Особливу значущість має системна організація гри «Сокіл» («Джура»), що забезпечує формування лідерських якостей, командної взаємодії, уміння приймати відповідальні рішення, а також глибоке засвоєння національно-патріотичних цінностей. Динаміка зростання кількості роїв, куренів, територіальних громад і залучених педагогів підтверджує ефективність моделі, яка поєднує практичну діяльність, краєзнавче пізнання й виховання через дію. Важливо, що Центр активно розвиває волонтерський рух, залучаючи молодь до допомоги Збройним силам України, благодійних акцій, виготовлення соціально необхідних матеріалів, що сприяє формуванню емпатії, солідарності та соціальної відповідальності.

Не менш значимим є досвід БМАНУМ, яка реалізує дослідницько-експериментальний напрям позашкільної освіти й забезпечує розвиток інтелектуальних, соціальних та громадянських компетентностей учнів. Участь у наукових проєктах, конкурсах-захистах, міжнародних ініціативах формує в учнів здатність критично мислити, самостійно аналізувати суспільні процеси, робити обґрунтовані висновки й відповідально презентувати результати своєї діяльності. Тематика наукових досліджень – від історії та прав людини до екології, міжкультурної комунікації та проблем місцевих громад – свідчить про високий рівень громадянської свідомості юних дослідників. Показовими є

також інноваційні проєкти БМАНУМ, які формують навички участі у демократичних процесах, відповідальності за власні ініціативи, уміння діяти в інтересах спільноти.

Спільним для діяльності обох закладів є те, що громадянська компетентність формується через активну дію, практичний досвід і включення молоді в реальні соціально значущі процеси. Туристсько-краєзнавча діяльність у поєднанні з військово-спортивною підготовкою розвиває територіальну ідентичність, патріотичні почуття та командну взаємодію; науково-дослідницька – аналітичне мислення, відповідальність і здатність до аргументованого висловлення власної позиції; волонтерські та культурно-просвітницькі ініціативи – гуманізм, емпатію та соціальну зрілість. Така багатовимірність забезпечує формування інтегративної громадянської компетентності, яка включає когнітивні, ціннісні, мотиваційні та діяльнісні компоненти.

Тож, позашкільна освіта Чернівецької області демонструє високу ефективність у реалізації завдань громадянського та національно-патріотичного виховання. Діяльність регіональних закладів позашкілля є зразком інтегрованого підходу, який поєднує традиційні форми виховання з інноваційними педагогічними практиками, створює умови для самореалізації молоді, розвитку її громадянської активності та готовності діяти в інтересах своєї держави. Досвід Буковини може слугувати моделлю для інших регіонів України, адже демонструє, як через різні напрями позашкільної освіти можна ефективно формувати покоління свідомих, відповідальних та патріотично налаштованих громадян.

Порівняльний аналіз міжнародного досвіду показав, що у країнах Європейського Союзу громадянська освіта має системний і комплексний характер, охоплює всі рівні навчання й поєднує формальні та неформальні підходи. При цьому змістові акценти систем громадянської освіти у різних країнах Європи є різними. Так, у Німеччині, Великій Британії, країнах Балтії особливу увагу приділяють розвитку соціальної компетентності (служіння

громаді, солідарність, волонтерство), демократичним практикам (шкільне самоврядування, обговорення суспільних проблем, участь у місцевому житті) і формуванню структур участі (асоціації, скаутські рухи, кадетські підрозділи). У польській моделі більш потужною є національно-патріотична складова (школи харцерства). В українському позашкільлі наразі сполучаються елементи обох підходів: сильні патріотичні проєкти та програми з одного боку, що зумовлено ростом патріотичних настроїв внаслідок зовнішньої збройної агресії, та демократичні практики з іншого (школи лідерства, самоврядування, акції солідарної участі в житті громад тощо). Обидві ці моделі активно залучені в діяльності усіх напрямів українського позашкільля.

Попри нетривалий розвиток системи формування громадянської компетентності в Україні, вона має власні унікальні особливості, які є цікавими для зовнішніх партнерів. Зокрема, такою особливістю є діяльність системи Малої академії наук України як державної структури, спрямованої на раннє входження молоді в науку та залучення її через наукові практики до демократизації суспільства та особистісного росту як представників наукової еліти. Мала академія наук України виконує роль державної моделі неформальної громадянсько-дослідницької освіти, яка об'єднує інтелектуальний розвиток і громадянське становлення учнівської молоді. Це дозволяє розглядати МАН як одну з найуспішніших форм вітчизняного досвіду, що може бути презентований як український внесок у європейський простір громадянської освіти, адже поєднує дослідницьку культуру з формуванням громадянських компетентностей і демократичних цінностей.

Таким чином, в умовах відкритості освітніх просторів Європейських країн та України, ми можемо говорити не тільки про вплив закордонного досвіду на освітні процеси в Україні, а про систему взаємовпливів, що починає формуватися і має перспективи розвитку. Ключовим інструментом взаємовпливу Європейських та української освітніх традицій в площині розвитку громадянської компетентності є спільні міжнародні проєкти неформальної освіти, які реалізуються в рамках програм Європейського

Союзу. Взаємовпливи європейської та української систем формування громадянської компетентності в позашкільлі є процесом, що ґрунтується на інтеграції європейських цінностей, збереженні національних особливостей та активній співпраці через спільні проєкти неформальної освіти. Це робить процес виховання молоді більш комплексним та ефективним у контексті сучасних соціокультурних викликів.

Незважаючи на відмінності в організації цього процесу, спільною для європейських країн та України є орієнтація на формування активного, відповідального громадянина, здатного до участі в суспільному житті. Для України цей досвід є цінним з огляду на потребу розбудови демократичного суспільства в умовах війни та трансформації ціннісних орієнтирів.

Результати дослідження підтверджують, що формування громадянської компетентності учнівської молоді в системі позашкільної освіти є не лише педагогічним завданням, а й стратегічною місією сучасної України, спрямованою на виховання покоління, здатного зберегти, захистити й розвивати державу на засадах свободи, гідності та відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Закон України «Про освіту». URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text>
2. Закон України «Про позашкільну освіту». URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text>
3. Закон України № 2315-IX від 1 червня 2022 р. «Про внесення змін до розділу Х "Прикінцеві та перехідні положення" Закону України "Про повну загальну середню освіту" щодо врегулювання окремих питань освітньої діяльності в умовах воєнного стану». URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2315-20>
4. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text>
5. Концепція позашкільної освіти в умовах воєнного стану (проект) / Міжнародна асоціація позашкільної освіти. 2023. URL:
<https://www.pou.org.ua/2023/04/kontseptsiya-pozashkilnoyi-osvity-v-umovah-voyennogo-stanu/>
6. Про забезпечення освітнього процесу в закладах позашкільної освіти під час дії воєнного стану : лист Міністерства освіти і науки України від 18.03.2022 №1/3544-22. URL:
<https://drive.google.com/file/d/1Jb4h3mXOQWoQU8fCdqvRTn0rSZjOGxYP/view>
7. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні, схвалена розпорядженням КМУ від 3 жовтня 2018 р №710. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>
8. Лист МОН України № 1/8507-22 від 29 липня 2022 р. «Про організацію освітньої діяльності в закладах позашкільної освіти у 2022/2023 н. р.». URL:
<https://mon.gov.ua/news/rekomendatsii-mon-shchodo-organizatsii-osvitnoi-diyalnosti-v-zakladakh-pozashkilnoi-osviti-u-202223-navchalnomu-rotsi>
9. Про організацію роботи закладів позашкільної освіти : лист Міністерства освіти і науки України від 14.04.2022 № 1/4142-22.

URL: <https://imzo.gov.ua/2022/04/27/lyst-mon-vid-14-04-2022-1-4142-22-pro-orhanizatsiiu-roboty-zakladiv-pozashkil-noiosvity/>

10. Про затвердження переліку типів позашкільних навчальних закладів і Положення про позашкільний навчальний заклад : постанова Кабінету Міністрів України від 06.05.2001 № 433. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/433-2001-%D0%BF/conv#Text>

11. Положення про Малу академію наук учнівської молоді. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0172-06#Text>

12. Актуальні завдання громадянської освіти в Україні: резолюція науково-практичної конференції «Формування громадянських цінностей учнівської молоді засобами суспільних дисциплін». URL: www.novadoba.org.ua.

13. Асоціація викладання громадянської освіти (Association for Teaching Citizenship). URL: www.teachingcitizenship.org.uk.

14. Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: монографія. К.: Богданова А.М., 2008. 406 с.

15. Бех І.Д. Виховний потенціал позашкільної освіти. *Теоретико-методичні основи виховання творчої особистості в умовах позашкільних навчальних закладів*: Матеріали наук.-практ. конференції. К.: 2006. С. 4-10.

16. Бех І., Ганнусенко Н., Чорна К. Концепція виховання гуманістичних цінностей в учнів загально-освітньої школи. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/43932>

17. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практ. засади. К.: Либідь, 2003. 253 с.

18. Биковська О.В. Позашкільна освіта: теоретико-методичні основи. К.: ІВЦ АЛКОН, 2008. 336 с.

19. Бойко А.Е., Вербицький В.В., Корнієнко А.В., Литовченко О.В. Модернізація організації освітнього процесу в закладах позашкільної освіти : метод. посіб. / за ред. В. В. Мачуського. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 223 с.

URL: https://lib.iitta.gov.ua/723075/1/1_%D0%9C%D0%9E%D0%9E%D0%9F_web.pdf.

20. Василенко О. Становлення і розвиток громадянської освіти в Європейських країнах. *Неперервна освіта: вимоги часу. Педагогічні науки*. Ніжин, 2014. С. 59-64.
21. Ващенко Г. Виховний ідеал. Підручник для виховників, учителів і українських родин. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Vaschenko_Hryhorii/Vykhovnyi_ideal_Zapysky_vykho_vnyka.pdf
22. Вдосконалення позашкільної освіти в умовах сучасних трансформацій: *Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції* (Кропивницький, 25 квітня 2025р) / Укладачі: Т.О. Кравцова, І.П. Краснощок, Кропивницький, 2025. 159 с.
23. Вербицький В. Виховний потенціал закладів позашкільної освіти: методичний посібник. К.: НЕНЦ, 2025. 376 с.
24. Виховуємо людину і громадянина: навч.-метод. посіб. / упоряд. С. Буров та ін. Дрогобич : Відродження, 2009. 128 с.
25. Власенко О.М. Основні пріоритети реформування громадянської освіти в Україні. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. Житомир, 2018. Вип. 1 (92). С. 69-76.
26. Герегова С. Формування національної ідентичності сучасної української молоді: культурний вимір / Герегова С., Іванчук М. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. Чернівці: Чернівецький університет, 2024. №60 (2024). С. 104-113.
27. Гонтаровська Н.Б. Освітнє середовище як фактор розвитку особистості дитини: монографія. К.: Вид-во РВА «Дніпро-VAL», 2010. 623 с.
28. Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5-9 клас. Посібник для вчителя / Рафальська М., Боярчук О., Герасим Н. та ін. К., 2017. 136 с.
29. Громадянська освіта у системі роботи класного керівника: метод. посіб. з громад. виховання загальноосвіт. навч. закл., а також пропедевт. заняття для

почат. шк. / за ред. Вербицької П.В.; Всеукр. асоц. викл. історії та суспіл. дисциплін «Нова Доба». Львів: ЗУКЦ, 2009. 209 с.

30. Громадянська освіта. Навчальна програма інтегрованого курсу для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів. URL:

<https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>

31. Громадянська освіта: методичний посібник для вчителя. К.: ЕТНА-1. 194 с.

32. Громадянська освіта: теорія і методика навчання: посібник для студентів вищих навчальних закладів : проект ЄС «Громадянська освіта – Україна» ; авт. кол.: Т. Асламова, Т. Бакка, В. Бортніков та ін. К. : Європейський Союз : Alex Gromov : Етна-1, 2008. 174 с.

33. Громадянин. Держава. Громадянське виховання. Антологія / Упорядники М.А. Рогозін, О.В. Сухомлинська. Донецьк, 2001. 262 с.

34. Громадянське виховання: нові виклики сучасних реалій в умовах трансформації суспільства: науково-допоміжний бібліографічний покажчик / уклад.: З.М. Горова, В.В. Косенко. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. 128 с.

35. Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку: аналіт. доповідь / за заг. ред.: О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко. Київ : НІСД, 2018. 128 с.

36. Дзюбенко І. Досвід громадянського виховання країн ЄС в Україні. URL.: <https://uej.undip.org.ua/index.php/journal/article/view/483/413>

37. Дубасенюк О.А. Інновації в освіті: інтеграція науки і практики: зб. наук. - метод. праць / за ред. О. А. Дубасенюк. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 12-28.

38. Дьюї Д. Моральні принципи в освіті / пер. з англ. М. Олійник; Центр. гуманіт. дослідж. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Л.: Літопис; Освіта, 2001. 30 с.

39. Інноваційний розвиток позашкільної освіти в умовах реалізації концепції «Нова українська школа» : методичний посібник / А.Е. Бойко, В.В. Вербицький,

А.В. Корнієнко, О.В. Литовченко, В.В. Мачуський; за ред. В.В. Мачуського. Івано-Франківськ: НАІР, 2023. 223 с.

40. Експертна оцінка проекту Концепції громадянської освіти та виховання в Україні. URL: http://centromonitor.com.ua/_p=1279.html

41. Єгорова О. Громадянське виховання як спеціальний напрям позашкільної освіти. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. 2 (351), 2017. С.8-13.

42. Жадан І.В. Емпіричне дослідження особливостей громадянської та національної самоідентифікації молоді: базові поняття та показники. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. Вип. 39(42). К., 2017. С. 60-68.

43. Жадан І. Громадянська компетентність: соціальні очікування і реалії: монографія. Кропивницький, 2022. 110 с.

44. Жук Ю. Роль засобів навчання у формуванні навчального середовища. *Нові технології навчання : наук.-метод. зб.* К. : ІЗМН, 1998. С. 106-112.

45. Завалевський Ю. Зміст, форми та методи громадянського виховання старшокласників у позаурочній діяльності. *Директор школи*, 2007. № 9. С. 23-30.

46. Киндюк М. Формування свідомого громадянина України на уроках та позакласних заходах у початковій школі. *Виховання громадянина України – стратегічна мета національно-патріотичного виховання сьогодення: матеріали студентської науково-практичної конференції*. (м. Кам'янець-Подільський, 23-24 жовтня 2017 р.). Кам'янець-Подільський, 2017. С. 97-103.

47. Ковбасенко Л. І. Організаційно-педагогічні основи діяльності сучасного позашкільного навчального закладу. К., 2000. 53 с.

48. Ковбасенко Л.І. Методика виховної діяльності в Малій Академії наук України. Методичний посібник. К., 2006. 116 с.

49. Компетентнісний підхід у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу : метод. посіб. / за ред. В. В. Мачуського. Харків: Друкарня Мадрид, 2015. 178 с. URL: <http://tinyurl.com/5xar5bcf>.

50. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / Н.М. Бібік, Л.С. Ващенко, О.І. Локшина, О.В. Овчарук, Л.І.

Паращенко, О.І. Пометун, О.Я. Савченко, С.Є. Трубачова. К.: Вид-во «К.І.С», 2004. 112 с.

51. Корнієнко А.В., Мачуський В.В., Вербицький В.В. Методичні рекомендації до наскрізної навчальної програми з позашкільної освіти оздоровчого напрямку «Основи безпеки життєдіяльності в умовах бойових дій». К., 2022. URL:

<https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2022/04/01/Metod.rekom.do.prohramy.pozashk.Osnovy.bezp.zhyttyediyal.v.umovakh.boyoxykh.diy.01.04.22.pdf>

52. Корнієнко А. Освітня діяльність закладів позашкільної освіти в умовах бойових дій. Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. № 26. Кн. 1. К., 2022. С. 190-198.

53. Корольчук О. Актуальні аспекти соціалізації гуртківця засобами компетентнісно спрямованої позашкільної освіти. *Обдарована дитина*. Київ. 2010. № 2. С. 64-66.

54. Кравчинська Т. Формування громадянської компетентності педагога Нової української школи. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Педагогічні науки»*. 2019. Вип. 8. С. 74-88. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vpopn_2019_8_8/

55. Красовська О., Сойко І., Хом'як О. Стратегії педагогіки партнерства в педагогічній деонтології Василя Сухомлинського. *Інноваційна педагогіка. Фаховий науковий журнал*. Випуск № 45, ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій», Видавн. дім «Гельветика», 2022. С. 25-28.

56. Кузьменко О.А. Соціальне становлення особистості в умовах відкритої соціально-педагогічної системи: дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. К., 1998. 184 с. URL: <https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9e6a7518-1507-4ca2-91e8-f78ec7f843ab/content>

57. Курілова В.І. Громадське виховання особистості як передумова функціонування демократичного суспільства. *Історія та правознавство*. 2011. № 4. С. 2-3.

58. Кучер О.А. Формування громадянської компетентності учнів профільних класів засобами варіативних суспільствознавчих предметів: дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)». К., Інститут педагогіки НАПН України. 2014. 252 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0414U003535>
59. Крамар В. Виховання по-німецьки: бути громадянином, піклуватись про інших. URL.: <https://www.radiosvoboda.org/a/24671027.html>
60. Литовченко О. Виховання соціальної компетентної особистості в позашкільному навчальному закладі: методичний посібник для вчителя: проект ЄС «Громадянська освіта – Україна» /уклад.: С. Позняк, О. Пошетун, П. Вербицька та ін. К.: Європейський Союз : Alex Grov : Етна-1, 2008. 194 с.
61. Магдич Т. Аналіз сутності поняття «Громадянська освіта» у системі психолого-педагогічних і лінгво-дидактичних категорій. *Інноваційна педагогіка*. Вип.28, 2020. С.77-82.
62. Максютів А. Історичний контекст становлення та розвитку позашкільної освіти в Україні. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. Вип.4, 2021. С.156–164.
63. Молодь діє: Навчально-методичний посібник з громадянської освіти / Авт. колектив: П. Вербицька, О. Войтенко. та ін. К: Доба. 2007. № 1-2. С. 1-64.
64. Механізми громадянської і національної самоідентифікації: трансформації комунікативних практик / За наук. ред. І. В. Жадан. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2019. 192 с.
65. Мистецтво жити в громаді: Навчально-методичний посібник з громадянської освіти та виховання учнівської молоді. Львів: НФВ «Українські технології», 2005. 160 с.
66. Модернізація організації освітнього процесу в закладах позашкільної освіти: методичний посібник / за ред. В. В. Мачуського. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020. 223 с.

67. Невинна Г. Громадянська освіта як необхідна умова розбудови сталої демократії. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. Вип. 20, 2025. С.76-80.
68. Новації позашкільної освіти. Збірник методичних матеріалів з еколого-натуралістичного напрямку позашкільної освіти. Чернігів, 2019. 133 с.
69. Овсієнко Л. Компетентнісний підхід до навчання: теоретичний аналіз. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2017. № 2(57). С. 82-87.
70. Овчарук О.В. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти. Стратегія реформування освіти в Україні. К.: К.І.С., 2003. С. 68-75.
71. Овчарук О.В. Характеристики освіти для демократичного громадянства: європейський контекст. *Постметодика*. 2013 (3). URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/727361/1/Ovcharuk_monografia.pdf
72. Освіта для демократичного громадянства : посіб. для підготов. вчителів з питань освіти для демократ. громадянства та освіти з прав людини (вдосконалена версія – вересень 2007) / за ред. Е. Хаддлестона; заг.ред.укр. версії : Н.Г. Протасова. К.: НАДУ, 2009. 92с.
73. Офіційний сайт БМАНУМ. URL: <http://chernivtsi.man.gov.ua>
74. Позашкільна освіта: історичні поступи та здобутки: *Зб. матеріалів Всеукраїнської педагогічної конференції, Київ, 2-3 грудня 2008 р.* / За заг. ред. Вербицького В. В. К.: АБЕРС, 2008. 308 с.
75. Позашкільні навчальні заклади державної і комунальної форм власності Міністерства освіти і науки України та приватної форми власності (станом на 01.01.2022 р.): інформ. бюл. / ДНУ «Інститут освітньої аналітики». 2022. URL: https://iea.gov.ua/wpcontent/uploads/2022/06/pozashkilni_derzhavnikomunalnprivatni_01.01.2022.xlsx.
76. Пометун О.І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики* / За заг. ред. О. В. Овчарук. К.: К.І.С., 2004. С. 66-72.

77. Пометун О.І. Компетентнісний підхід у сучасній історичній освіті. *Історія в школах України*. 2007. № 6. С. 3-12.
78. Пометун О. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. – 2005. №23. С.18-20.
79. Попович І.В. Роль соціальних очікувань особистості у формуванні громадянських компетентностей. *Актуальні питання формування та розвитку громадянських компетентностей в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ, 17-18 березня 2016 р.* / за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, Н. Г. Протасової, Ю. О. Молчанової. К. : НАДУ, 2016. С. 227-231.
80. Пустовіт Г.П. Концептуальні засади сучасної позашкільної освіти і виховання учнів: Наук.-метод. посібн. К.: Грамота, 2005. 208 с.
81. Пустовіт Г. Позашкільна освіта: сутність, мета, перспективи. *Рідна школа*. 2004. № 9. С.14-17.
82. Презентація дослідження обізнаності окремих категорій осіб щодо положень Європейської соціальної хартії. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/presentation-of-a-study-on-the-awareness-of-certain-categories-of-people-about-the-provisions-of-the-european-social-charter>
83. Ремех Т. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*. К., 2018. № 2. С. 34-41.
84. Рехтета Л. Громадянське виховання учнів основної школи в позаурочній діяльності : дис. канд. пед. наук: 13.00.07 . м. Миколаїв. Миколаївський держ. ун-т., 2003. 223 с. URL: <https://dir.ukrintei.ua/view/okd/4805a356c870c93e9d100a40f98e3c98>
85. Розвиток громадянської спрямованості особистості в юнацькому віці / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, Лабораторія психології особистості ім. П. Р. Чамати ; за ред. М. Й. Боришевського. К.: Педагогічна думка, 2007. 186 с.

86. Садовська Л.М. Державна політика у сфері громадянської освіти: етапи розвитку, структура, орієнтири. *Теорія та практика державного управління*. Харків, 2018. Вип. 3. С. 133-137.
87. Савченко Н.С. 2019. Початок створення системи позашкільної освіти в Україні (X ст. – початок XX ст.). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 185 (Грудень 2019). С. 51-58.
88. Сеник А. Теоретичні аспекти визначення поняття «державницьке виховання учнівської молоді». *Наук. вісн. Мелітопол. держ. пед. ун-ту. Серія: Педагогіка*. Мелітополь, 2015. № 1 (14). С. 365-370.
89. Сидоркіна М.Ю. Громадянська компетентність у розрізі концепції соціального інтересу. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 6. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/719463/1/36.pdf>
90. Смагіна Т.М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства: дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання». Київ, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2007. 267 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/>
91. Стахів М. Формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи засобами художнього слова. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/obrii/article/view/5858>
92. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори: в 5 т. К.: Рад. школа, 1976. Т. 3. С. 5-279.
93. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. *Вибрані твори : в 5 т.* Київ: Рад. школа, 1976. Т.1. 639 с.
94. Сучасна українська школа і педагогіка у поняттях і термінах: Довідник: навчальний посібник /автори-укладачі: О.А. Кузнєцова, А.О. Нікора. Миколаїв: Іліон, 2013. 212 с.
95. Територіальні відділення Малої академії наук України: показники розвитку у 2022/2023 навчальному році: аналітичний збірник /упоряд: О. Липовецька. К.: НЦ «Мала академія наук України», 2024. 256 с.

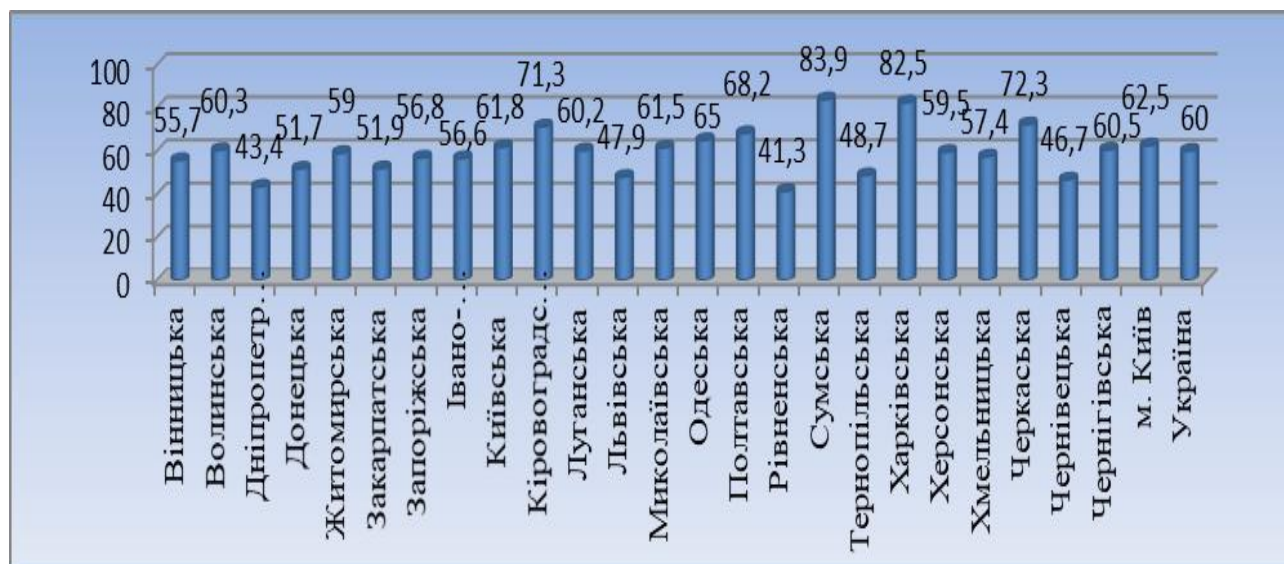
96. Тихенко Л. В. Національне виховання та формування світоглядної свідомості творчої особистості засобами пошуково-дослідницької роботи туристсько-краєзнавчого напрямку. *Імідж сучасного педагога*. – 2008. № 1-2. С. 83-87.
97. Фідря О. Методологія історії і тенденції розвитку шкільної історичної освіти. *Історія в школах України*. 1999. № 5. С. 2-7.
98. Фідря О. Чи можливо зрозуміти історію? (методологія історії та формування хронологічних і просторових компетенцій учнів) . *Історія в школах України*. 2004. №5. С.2-7.
99. Філіпчук Г. Г. Духовне й націокультурне у змісті освіти. *Актуальні питання мистецької освіти та виховання : зб. наук. пр.* Сум. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. Суми, 2014. Вип. 1/2. С. 3-18.
100. Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів / укл. Н.М. Степанова. Черкаси, 2014. 42 с.
101. Формування ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах : монографія / А. Е. Бойко та ін. ; за ред. В. В. Мачуського. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/132487985.pdf>.
102. Хом'як О.А., Давидюк М.С. Сучасна інтерпретація ідей Василя Сухомлинського в контексті формування громадянської компетентності молодших школярів на уроках «Я досліджую світ». *Педагогічний поступ: збірник матеріалів IX Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Нова українська школа: теорія та практика»* (Луцьк, 17-18 листопада 2022 р.) / За заг. ред. проф. Пріми Р.М. Луцьк : ФОП Мажула Ю. М., 2022. С. 175-178.
103. Шапаренко О.В. Національна ідентичність як чинник формування громадянського суспільства в Україні. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. Харків, 2015. Вип. 20. С. 92-99.

104. Шахрай В.М. Громадянська компетентність особистості як проблема сучасного суспільства. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2008/04/123-134_no-2_vol-25_2008_UKR.pdf
105. Шестоपालюк О. В. Теоретичні і практичні засади розвитку громадянської компетентності майбутніх учителів : автореф. дис. д-ра пед. наук.:13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Вінниця, Вінницький держ. пед.ун-т ім. Михайла Коцюбинського, 2010. 48 с. URL.: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/aref/20110730000454>
106. Шкільна І. М. Формування національно-культурної ідентичності у старших підлітків: теоретичний аспект. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал* : матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2016 рік / за ред. І. Д. Бежа, Ж. В. Петрович. Івано-Франківськ, 2017. Вип. 5. С. 296-300.
107. Overview of Ukraine Under EU's Funded Programme Erasmus+ 2021-2027 (Огляд нових можливостей для України як країни-партнера Програми ЄС Еразмус+ на 2021-2027 рр. Про участь України в Програмі ЄС Еразмус+ за 2021-2025 рр.) URL.: https://erasmusplus.org.ua/wp-content/uploads/2025/08/participation-of-ukraine-in-eu_2021_2027_september_2025.pdf
108. The Youth in Action programme (Програма «Молодь в дії»). URL.: <https://www.salto-youth.net/rc/inclusion/archive/archive-resources/inclusiongroups/inclusionrural/inclusion-ruralalyia/>
109. Active Citizens. (Проект «Активні громадяни»). URL.: <https://www.britishcouncil.org.ua/en/active-citizens/projects>

ДОДАТКИ

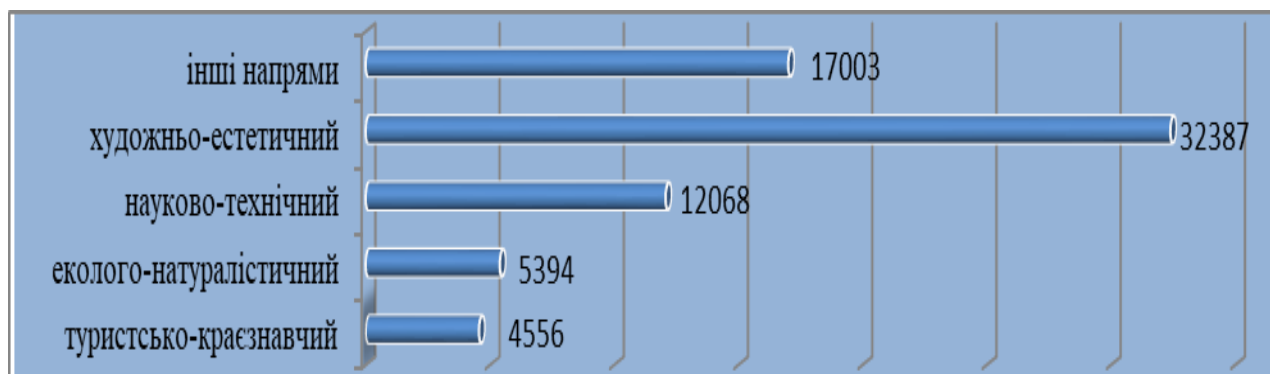
Додаток А

Частка дітей шкільного віку, охоплених в закладах позашкільної освіти України станом на 2024 р. (у%).

Джерело: Інформаційний бюлетень // Відомості про групування закладів загальної середньої освіти (без спеціальних ЗЗСО та учнів спеціальних класів) Міністерства освіти і науки України, інших міністерств і відомств та приватних закладів у 2024/2025 н. р. Київ, 2025.

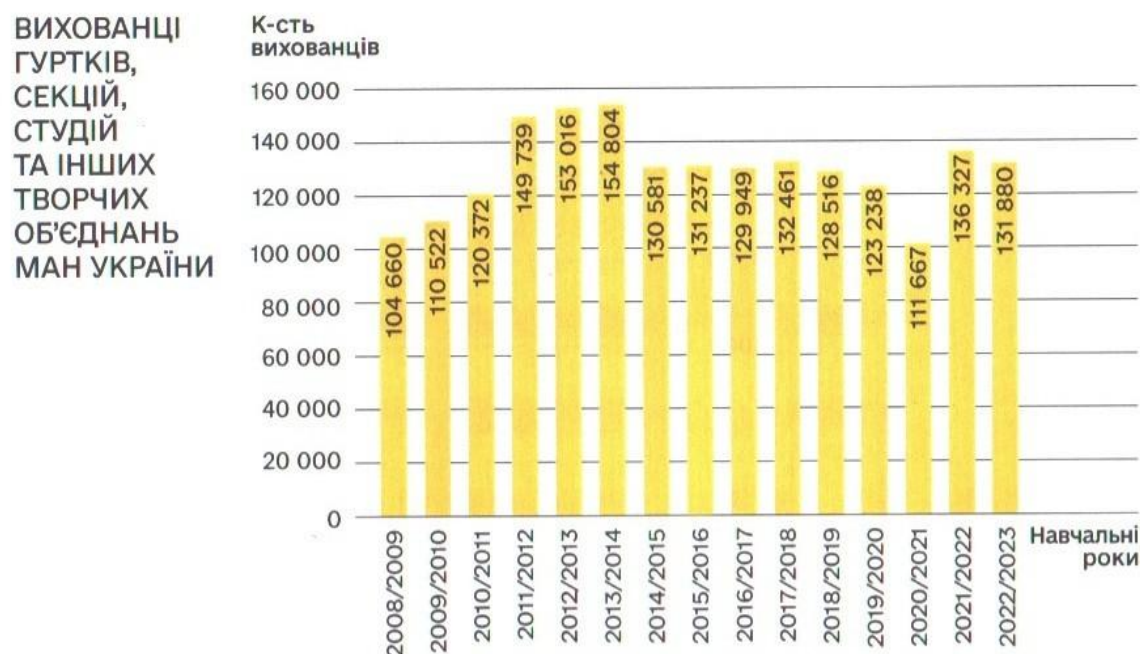
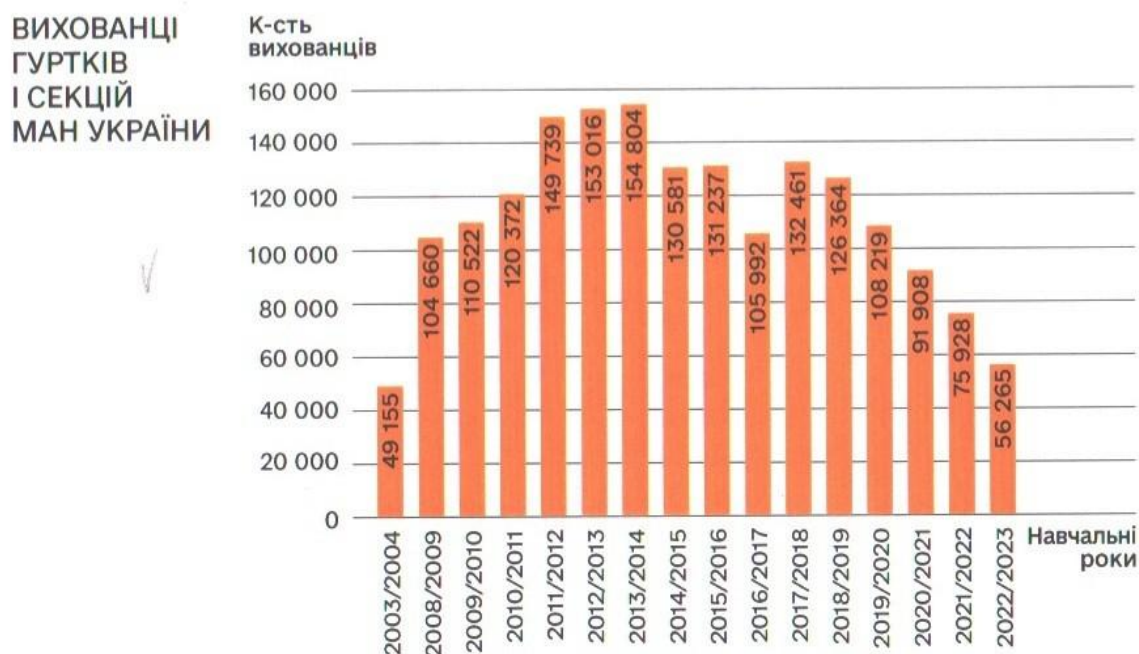
Додаток Б

**Розподіл гуртків за напрямками позашкільної роботи
в масштабах України (одиниць)**

Джерело: Позашкільні навчальні заклади державної та комунальної форм власності Міністерства освіти і науки України / Електронний ресурс [Режим доступу] <https://iea.gov.ua/diyalnist/naukovo-analitichna-diyalnist/analitika/informatsijni-byuleteni/> 2025-2.

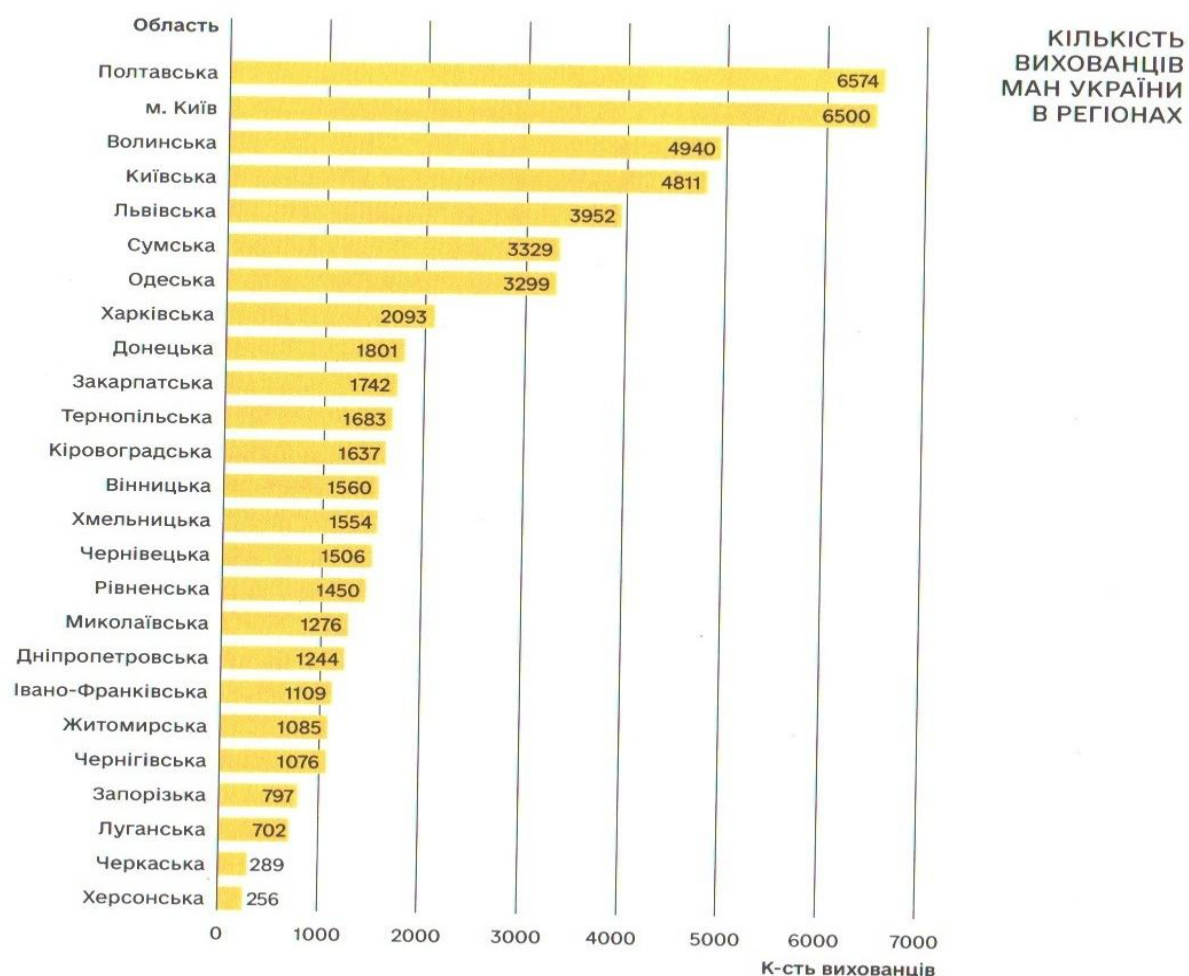
Додаток В

Кількість вихованців системи МАН в Україні (2003 – 2023 рр.)

Джерело: Територіальні відділення Малої академії наук України: показники розвитку у 2022/2023 навчальному році: аналітичний збірник /упоряд: О.Липовецька. Київ: НЦ «Мала академія наук України», 2024.

Додаток Г

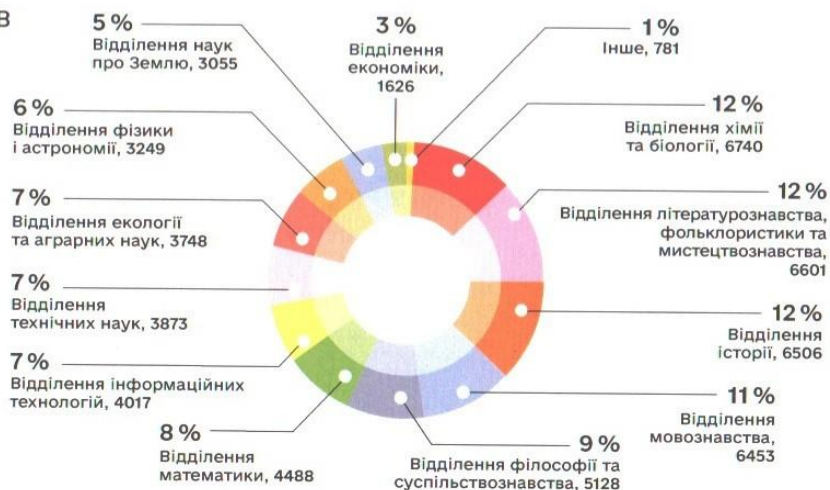
Кількість вихованців системи МАН в розрізі областей України

Джерело: Територіальні відділення Малої академії наук України: показники розвитку у 2022/2023 навчальному році: аналітичний збірник /упоряд: О.Липовецька. Київ: НЦ «Мала академія наук України», 2024.

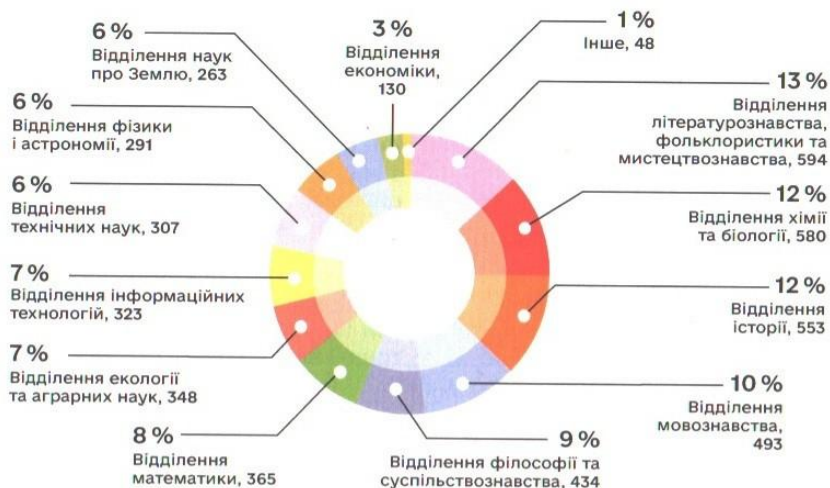
Додаток Д

Розподіл вихованців та гуртків МАН України за науковими відділеннями

РОЗПОДІЛ ВИХОВАНЦІВ МАН УКРАЇНИ ЗА НАУКОВИМИ ВІДДІЛЕННЯМИ

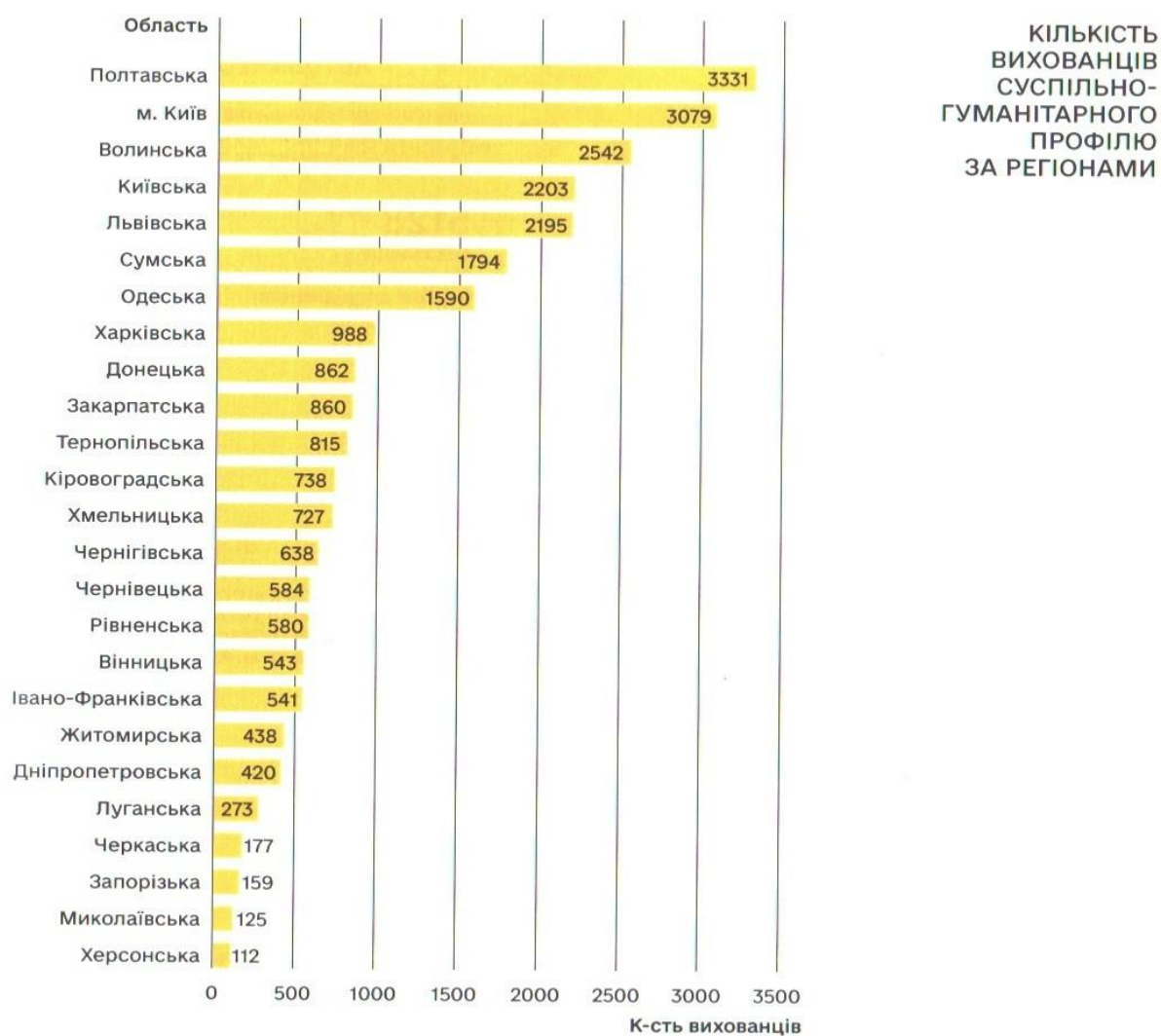
РОЗПОДІЛ ГУРТКІВ / СЕКЦІЙ МАН УКРАЇНИ ЗА НАУКОВИМИ ВІДДІЛЕННЯМИ

Джерело: Територіальні відділення Малої академії наук України: показники розвитку у 2022/2023 навчальному році: аналітичний збірник /упоряд: О.Липовецька. Київ: НЦ «Мала академія наук України», 2024.

Додаток Е

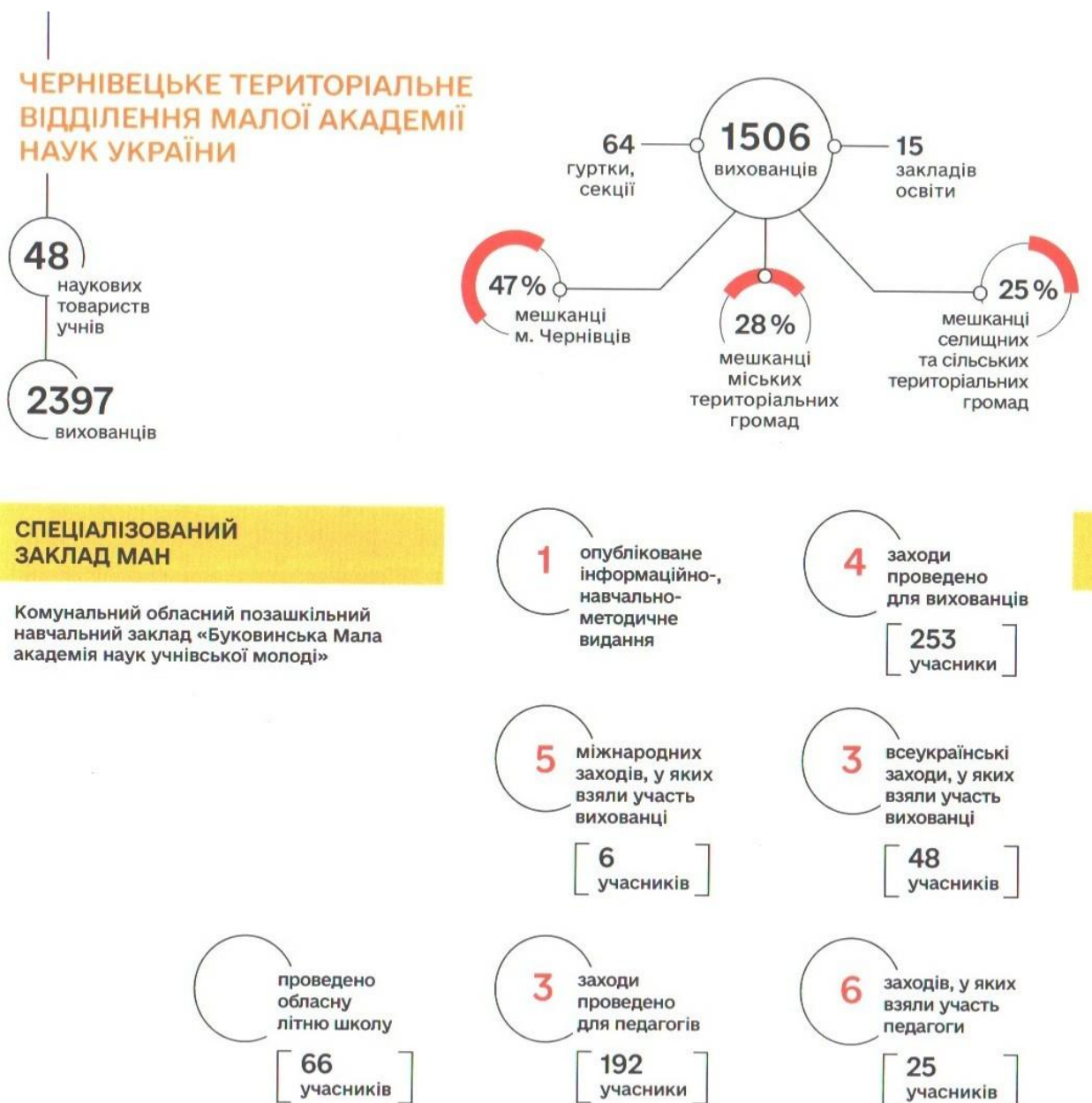
Кількість вихованців суспільно-гуманітарного напрямку МАН України за областями (2023 р.)

Джерело: Територіальні відділення Малої академії наук України: показники розвитку у 2022/2023 навчальному році: аналітичний збірник /упоряд: О.Липовецька. Київ: НЦ «Мала академія наук України», 2024.

Додаток Ж

Основні показники діяльності БМАНУМ у 2023 році

Джерело: Територіальні відділення Малої академії наук України: показники розвитку у 2022/2023 навчальному році: аналітичний збірник /упоряд: О.Липовецька. – Київ: НЦ «Мала академія наук України», 2024.

Додаток 3

**ПЕРЕЛІК ЗАКЛАДІВ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ
(КОМПЛЕКСНІ ТА ПРОФІЛЬНІ)
ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ,
ЯКІ ВІДНОСЯТЬСЯ ДО СФЕРИ ОСВІТИ по
стану на 2023 р.**

№ п/п	Повна назва	Підпорядкування	Місце розташування
1	Будинок творчості дітей та юнацтва, що знаходиться у комунальній власності територіальної громади м. Чернівців	Чернівецька міська рада	м. Чернівці, вул. Демократична, 5
2	Чернівецький міський центр юних техніків імені Леоніда Костянтиновича Каденюка Чернівецької міської ради	Чернівецька міська рада	м. Чернівці, вул. Головна, 220
3	Центр дитячої та юнацької творчості, що знаходиться у комунальній власності територіальної громади м. Чернівці	Чернівецька міська рада	м. Чернівці, вул. Головна, 224
4	Міський центр науково-технічної творчості учнівської молоді, що знаходиться у комунальній власності територіальної громади м. Чернівці	Чернівецька міська рада	м. Чернівці, вул. Небесної Сотні, 23
5	Міський Палац дітей та юнацтва, що знаходиться у комунальній власності територіальної громади м. Чернівці	Чернівецька міська рада	м. Чернівці, вул. А. Шептицького, 10
6	Чернівецький міський фольклорний театр-студія «ГЕРДАН», що знаходиться у комунальній власності територіальної громади м. Чернівці	Чернівецька міська рада	м. Чернівці, вул. Поповича, 4
7	Міський центр еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді Чернівецької міської ради	Чернівецька міська рада	м. Чернівці, вул. Білоруська, 77
8	Комунальний заклад "Чернівецький обласний центр науково-технічної творчості учнівської молоді"	Чернівецька обласна рада	м. Чернівці, вул. О. Кошового, 30
9	Комунальний заклад "Чернівецький обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді"	Чернівецька обласна рада	м. Чернівці, вул. Переяславська, 7Г
10	Комунальний заклад "Чернівецький обласний центр еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді"	Чернівецька обласна рада	м. Чернівці, вул. О. Кошового, 57
11	Комунальний заклад "Чернівецький обласний центр естетичного виховання "Юність Буковини""	Чернівецька обласна рада	м. Чернівці, вул. Героїв Майдану, 5

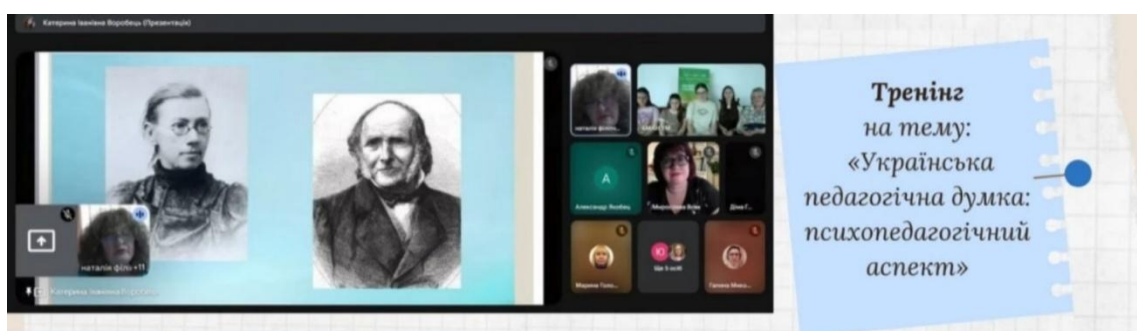
12	Комунальний обласний позашкільний навчальний заклад "Буковинська Мала академія наук учнівської молоді"	Чернівецька обласна рада	м. Чернівці, вул. Сторожинецька, 62
13	Комунальний обласний позашкільний навчальний заклад "Буковинський центр мистецтв"	Чернівецька обласна рада	м. Вижниця вул. Р. Шухевича, 6
14	Комунальний заклад "Путильський будинок творчості"	Путильська селищна рада	смт. Путила, вул. Івана Франка, 3
15	Кіцманський Будинок дитячої творчості	Кіцманська міська рада	м. Кіцмань, вул. Незалежності, 55
16	Хотинський Будинок дітей та учнівської молоді Хотинської міської ради	Хотинська міська рада	м. Хотин, вул. Незалежності, 42
17	Сторожиненецький центр дитячо-юнацької творчості Сторожинецької міської ради Чернівецького району Чернівецької області	Сторожинецька міська рада	м. Сторожинець, вул. Чернівецька, 8
18	Комунальна організація (установа, заклад) "Новодністровський будинок дитячої творчості"	Новодністровська міська рада	м. Новодністровськ м-н «Діброва», 56
19	Комунальний заклад позашкільної освіти «Будинок дитячої та юнацької творчості» Вижницької міської ради	Вижницька міська рада	м. Вижниця, вул. Українська, 63
20	Кельменецький дитячо-юнацький центр Кельменецької селищної ради Дністровського району Чернівецької області	Кельменецька селищна рада	смт Кельменці, вул. Незалежності, 10
21	Герцаївський будинок дитячої творчості	Герцаївська міська рада	м. Герца, вул. Шидули, 4
22	Центр творчості дітей та юнацтва Сокирянської міської ради	Сокирянська міська рада	М. Сокиряни, вул. Василя Стуса, 2
23	Комунальний заклад "Будинок творчості дітей та юнацтва" Глибоцької територіальної громади	Глибоцька селищна рада	Смт. Глибока, вул. Борців за волю України, 2
24	Комунальний заклад "Глибоцький центр туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді"	Глибоцька селищна рада	Смт. Глибока вул. Першотравнева, 5
25	Комунальний заклад "Центр позашкільної освіти Новоселицької міської ради Чернівецького району Чернівецької області"	Новоселицька міська рада	м. Новоселиця, Центральна 112

Примітка:

Інформація із сайту Департаменту освіти і науки Чернівецької ОВА: <https://doncv.gov.ua/wp-content/uploads/2023/09/ZPO-BUK.pdf> Дата звернення: 05.10.2025. Інформація не оновлювалася з 2023 року, про що свідчать назви деяких вулиць, які на сьогодні перейменовані (так, вул. О.Кошового – нині вул. Ореста Криворучка).

Додаток К.

Проходження виховної практики студентами факультету історії, політології та міжнародних відносин на базі Музею науки

Від спікерки-тренерки **Наталії Філіпчук**
ст. наукової співробітниці відділу теорії і
практики педагогічної освіти

Не забуваємо
формувати педагогічні
навички спілкування з
вихованцями!

